

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут української філології
та літературної творчості імені Андрія Малишка

І.В. Дудко, Ю.С. Макарець

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

навчально-методичний посібник

Київ 2013

УДК 811.161.2'342
ББК 81.2 Укр-1
Д 81

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол №14 від 31 травня 2013 року)*

Рецензенти:

М.І. Степаненко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

К.Д. Паршак – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Д 81 Дудко І.В.

*Історична фонетика української мови : навч.-метод. посіб. / І.В. Дудко,
Ю.С.Макарець. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2013. – 105 с.*

ISBN 978-966-660-888-1

У посібнику вміщені теоретичні відомості з історичної фонетики української мови, подані плани практичних та семінарських занять, розроблені вправи та тестові завдання до курсу. У додатках наведені схеми етимологічного аналізу слів та фонетичного аналізу тексту, подані тексти для аналізу й рекомендації до їх прочитання, укладений лінгвістичний словник і словник скороченого написання слів та ін.

Для студентів філологічних факультетів, аспірантів, викладачів і вчителів-словесників.

УДК 811.161.2'342
ББК 81.2 Укр-1

ISBN 978-966-660-888-1

© Дудко І.В., Макарець Ю.С., 2013
© Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Історична фонетика української мови в таблицях і схемах.....	5
Орієнтовна тематика практичних занять	22
Практичні завдання до курсу.....	24
Тестові завдання.....	38
Завдання для контрольних робіт.....	53
Тексти для читання й фонетичного аналізу.....	64
Словник скорочених написань слів.....	81
Питання до підсумкового контролю знань.....	82
Термінологічний словник.....	84
Список літератури.....	88
Додатки.....	92
Хронологічна таблиця фонетичних явищ.....	92
Фонетичні ізоглоси української мови в східнослов'янському мовному континуумі.....	95
Етимологічний аналіз слів.....	97
Рекомендації до прочитання пам'яток давньоукраїнської мови.....	99
Фонетичний аналіз тексту.....	101
Писемні пам'ятки давньоукраїнської мови.....	104

ПЕРЕДМОВА

Посібник призначений для вивчення історії формування фонетичної системи української мови.

У посібнику основні теоретичні відомості з історичної фонетики подані у вигляді схем і таблиць, що полегшує сприйняття матеріалу, а також наведені орієнтовні плани практичних занять. Пропоновані вправи й завдання спрямовані на засвоєння студентами знань про важливі для становлення фонетики української мови явища та звукові процеси різних періодів, а також сприяють формуванню навичок їх аналізу. Для систематиції та узагальнення матеріалу розроблені тестові завдання.

Посібник містить тексти для фонетичного аналізу й рекомендації до їх прочитання. У додатках подані хронологічна таблиця звукових змін, перелік фонетичних особливостей української мови порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, плани та зразки фонетичного аналізу текстів давньоукраїнської мови (орієнтованого на виявлення в ньому характерних ознак певного періоду її розвитку) й етимологічного аналізу слів (мета якого полягає в доведенні їх спорідненості), список найважливіших писемних пам'яток давньоукраїнської мови, словник скорочених написань слів до наведених текстів та словник термінів з історичної фонетики.

Поданий у посібнику матеріал спрямований на вироблення у студентів умінь та формування навичок аналізувати тексти писемних пам'яток і на основі фіксації їхніх графічних особливостей виявляти ознаки живої народної мови відповідного періоду; тлумачити фонетичні явища сучасної української мови з погляду їх історичної зумовленості, а також використовувати прийоми порівняльно-історичного методу для пояснення історичних фонетичних змін.

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТАБЛИЦЯХ І СХЕМАХ

Формування системи вокалізму давньоукраїнської мови

I*	II	III	Наприклад
[*ā] [*ō]	→ [*a]	→ [a]	д.-інд. <i>māter</i> , укр. <i>мати</i> ; д.-інд. <i>bhrātā</i> , укр. <i>брат</i> ; лат. <i>dūō</i> , укр. <i>два</i>
[*ā̄] [*ō̄]	→ [*o]	→ [o]	лат. <i>āxis</i> , д.-укр. <i>ось</i> ; лат. <i>dōmūs</i> , д.-укр. <i>домъ</i> ; лат. <i>ōcūlūs</i> , укр. <i>око</i>
[*ē]	→ [*ě]	→ [ѣ] → [і]	лат. <i>sēmen</i> , укр. <i>сім'я</i>
[*ě]	→ [*e]	→ [e]	лит. <i>medūs</i> , укр. <i>мед</i> ; лит. <i>sesers</i> , укр. <i>сестра</i>
[*ī]	→ [*ь]	→ [e] / [∅]	лит. <i>širdis</i> , д.-укр. <i>сърдьце</i> , укр. <i>серце</i> ; лит. <i>migla</i> , д.-укр. <i>мъгла</i> , укр. <i>імла</i>
[*ī̄]	→ [*i]	→ [i] → [и]	лат. <i>mītis</i> , д.-укр. <i>миръ</i> , укр. <i>мир</i> ; лат. <i>vīvūs</i> , д.-укр. <i>живъ</i> , укр. <i>живий</i>
[*ū]	→ [*ь]	→ [o] / [∅]	лит. <i>mūšos</i> , д.-укр. <i>мъхъ</i> , укр. <i>мох</i>
[*ū̄]	→ [*y]	→ [ы] → [и]	д.-інд. <i>dhūmās</i> , д.-укр. <i>дымъ</i> , укр. <i>дим</i> ; лат. <i>sūnūs</i> , д.-укр. <i>сынъ</i> , укр. <i>син</i>
[*ā̄ī], [*ā̄ī] [*ō̄ī], [*ō̄ī]	→ [*ě]	→ [ѣ] → [і]	гот. <i>snaiws</i> , д.-укр. <i>снѣзь</i> , укр. <i>сніг</i> ; латис. <i>smaidīt</i> , д.-укр. <i>смѣхъ</i> , укр. <i>сміх</i>
[*ō̄ī], [*ō̄ī] [*ē̄ī], [*ē̄ī]	→ [*i]	→ [i] → [и]	латис. <i>kréis</i> , д.-укр. <i>кривъ</i> , укр. <i>кривий</i>
[*ā̄ū], [*ā̄ū] [*ō̄ū], [*ō̄ū]	→ [*u]	→ [y]	лит. <i>sáũsas</i> , укр. <i>сухий</i> ; лит. <i>ausis</i> , укр. <i>вухо</i>
[*ē̄ū], [*ē̄ū]	→ [*'u]	→ ['y]	д.-інд. <i>leubhoh</i> , укр. <i>любий</i> ; нвн. <i>Leute</i> , укр. <i>люд</i>
[*ā̄n̄], [*ā̄n̄] [*ō̄n̄], [*ō̄n̄]	→ [*ŋ]	→ [y]	лит. <i>žambas</i> , ст.-сл. ЗЖБЪ , укр. <i>зуб</i> ; лит. <i>pántis</i> , ст.-сл. ПЖТЬ , укр. <i>путь</i>
[*ē̄n̄], [*ē̄n̄] [*ī̄n̄], [*ī̄n̄]	→ [*ę]	→ ['a]	нім. <i>kind</i> , ст.-сл. ЧАДО , укр. <i>чадо</i> ; лат. <i>pōmen</i> , ст.-сл. ИМА , укр. <i>ім'я</i>
*I – праіндоевропейська мова; II – праслов'янська мова; III – давньоукраїнська мова.			

Походження голосних сучасної української літературної мови

[і]	<ul style="list-style-type: none"> - з [ѣ] ← [*ě]; - з етимологічних [o], [e] в новозакритих складах; - протетичний [i] перед сонорними внаслідок занепаду редукованих; - в окремих випадках збереглося давнє [*i] та [*i] дифтонгічного походження; 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>вінець, цвіт, сміх</i> - <i>ліжко, вечір, гідний</i> - <i>імла, іржа</i> - <i>і, інший, іній, друзі</i>
[и]	<ul style="list-style-type: none"> - з давніх [ы] та [i] внаслідок їх злиття; - на місці редукованих [i] та [ы] у сильній позиції; - на місці редукованих у слабкій позиції у сполученнях *trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt; 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>миша, живий, пити</i> - <i>мию, шия, нию</i> - <i>кривавий, глитати</i>
[е]	<ul style="list-style-type: none"> - етимологічний [e] ← [*ě]; - секундарний випадний [e] з [ь] у сильній позиції; - секундарний вставний [e] перед сонорним, після якого занепав редукований; 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>весна, село, земля</i> - <i>сердець, осел, жнець</i> - <i>сосен, вітер, крапель</i>
[у]	<ul style="list-style-type: none"> - етимологічний ([*u] ← у-дифтонги); - з [*o] внаслідок деназалізації; 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>сухий, тур, муха</i> - <i>голуб, звук, зуб</i>
[о]	<ul style="list-style-type: none"> - етимологічний ([o] ← [*ō], [*ā]); - секундарний випадний [o] з [ь] у сильній позиції; - секундарний [o] перед сонорним, після якого занепав редукований; - з [e] після шиплячих та [j] перед твердим приголосним; - з [*je] на початку слова; - з початкового [a] у словах іншомовного походження; 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>орати, тополя, слово</i> - <i>кров, сон, сотня</i> - <i>вихор, свекор, сосон</i> - <i>чотири, пиноно, його</i> - <i>озеро, олень, осетр</i> - <i>Олександр, Олексій</i>
[а]	<ul style="list-style-type: none"> - етимологічний ([a] → [*ā], [*ō]); - з [*ę] внаслідок деназалізації; - з [*ě] (← [*ē]) після шиплячих; - на місці [*o] у сполуках *ort, *olt з висхідною інтонацією. 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>радість, мати, брат</i> - <i>п'ять, зять, князь</i> - <i>кричати, мовчати, жар</i> - <i>ладо, рало</i>

Формування системи консонантизму української мови

	<i>Праїндоевропейська мова</i>	<i>Праслов'янська мова¹</i>	<i>Давньоукраїнська мова²</i>
Губні	[*b], [*b ^h], [*p], [*p ^h], [*m], [*w], [*ɸ]	[*b], [*p], [*w], [*m]	[б], [п], [в], [м], [ф]
Язикові			
- передньоязикові	[*d], [*d ^h], [*t], [*t ^h], [*s], [*z], [*n], [*r], [*l]	[*d], [*t], [*s], [*z], [*n], [*r], [*l], [*n], [*r], [*l], [*š], [*ž], [*dž], [*c], [*s']	[д], [т], [з], [с], [ц], [р], [л], [н], [д], [т], [р], [л], [н], [з], [с], [ц], [дз], [дз'], [ж], [ч], [ш], [дж]
- середньоязикові	[*j], [*i]	[*j]	[j]
- задньоязикові	[*g], [*g ^h], [*k], [*k ^h], [*g'], [*k'], [*g ^u], [*k ^u]	[*g], [*k], [*ch]	[г], [к], [х]
Фарингальний			[г]

Фонетичні зміни.

¹Втрага придихових проривних приголосних і палаталізованих і палаталізованих задньоязикових. Поява задньоязикового [*ch].
 Формування протиставлення приголосних за твердістю / м'якістю. Поява шиплячих і африкат.

²Поява фрикативного [г]. Ствердіння губних і шиплячих приголосних. Поява африкати [дз]. Поява палаталізованих [л'], [т'].
 Вхідження у фонетичну систему української мови губного фрикативного [ф].

Фонетичні процеси у праслов'янській мові

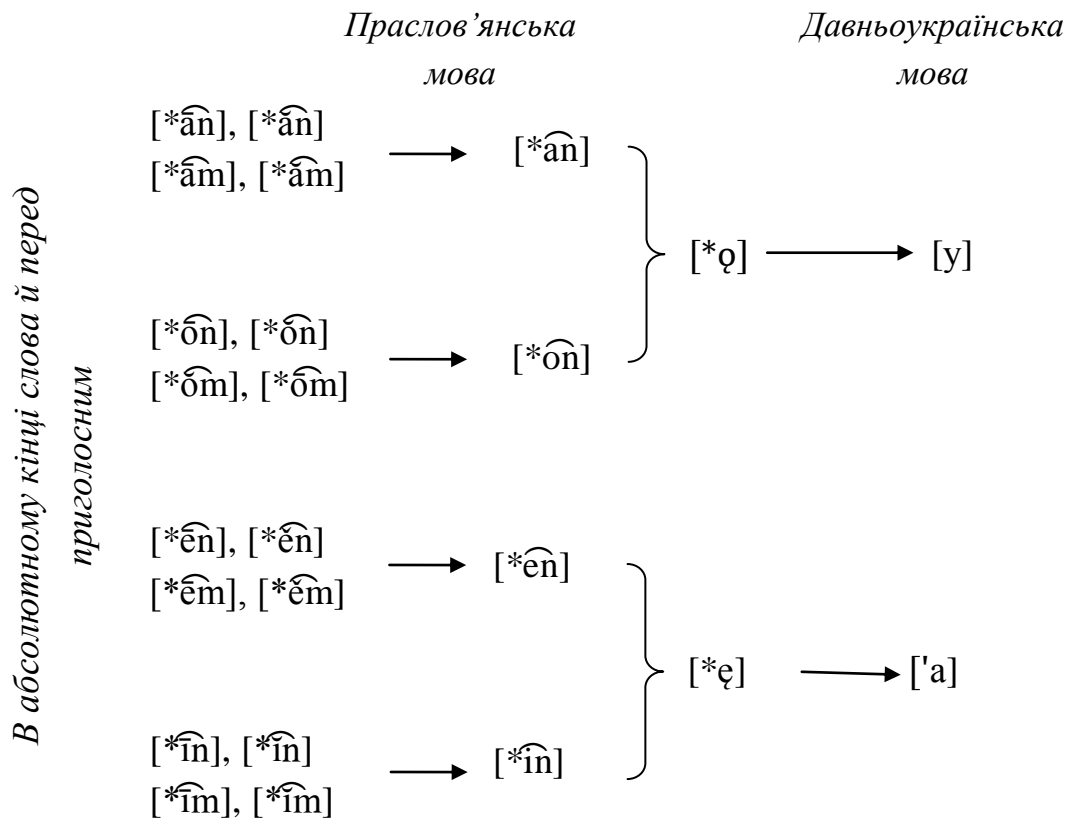
Наслідки дії закону відкритого складу (ЗВС)

	Зміна	Приклади
1.	<p>Зміни, пов'язані з переміщенням приголосних на межі складу:</p> <p>1) спрощення проривного приголосного ([*g], [*k], [*p], [*b], [*v], [*d], [*t])</p> <p>2) поява вставного приголосного [*d], [*t] у сполученнях [*zr], [*sr]</p> <p>3) поява вставного голосного</p> <p>4) асимілятивно-дисимілятивні зміни ([*tt'] → [*t':] → [*st'], [*dt'] → [*tt'] → [*t':] → [*st'], [*kt'] → [*tt'] → [*t':] → [*č'], [*gt'] → [*kt'] → [*tt'] → [*t':] → [*č'])</p>	<p>*opsa → *osa (оса), *oksi → *osъ (вісь), *pledmen → *plemę (плем'я), *plesknonteĭ → *plesnŋti (плеснути)</p> <p>*sesra → *sestra (сестра), *nozrja → *nozdrja (ніздря), *osroц → *ostrovъ (острів)</p> <p>*ot-kryteĭ → *otъkryti (відкрити), *ob-choditeĭ → *obъchoditi (обходити)</p> <p>*vedti → *vesti (вести), *pletti → *plesti (плести), *mogti → *moči (могти), *pekteĭ → *pečeĭ (пекти)</p>
2.	Втрата приголосних [*s], [*t], [*r], [*n], [*d] у кінці слова	*medun → *medъ (мед), *slovos → *slovo (слово), *mater → *mati (мати), *tad → *to (то)
3.	Монофтонгізація дифтонгів [*āī], [*āi], [*ōī], [*ōi], [*ēī], [*ēi], [*āū], [*āu], [*ōū], [*ōu], [*ēū], [*ēu]	*drougъ → *drugъ (друг), *stoloĭ → *stoli (столи), *koĭna → *cěna (ціна), *kvoĭтъ → *světъ (цвіт), *leudъ → *ludъ (люд), *chaĭdъ → *sědъ (сидиш)
4.	Утворення носових голосних: - голосний непереднього ряду + [*m], [*n] → [*ŋ]	*zonbos → *zŋbъ (зуб), *pontis → *pŋтъ (нуть), *donbos → *dŋbъ (дуб)

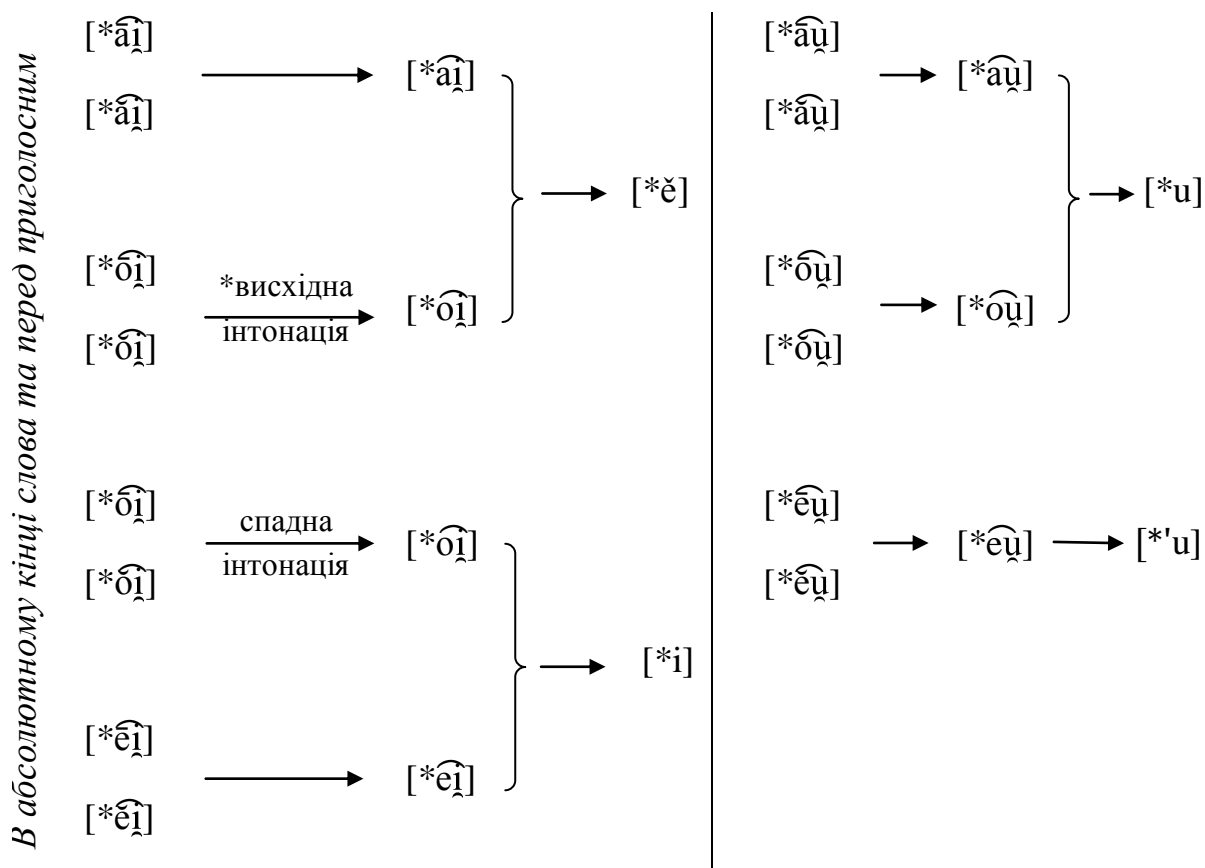

	- голосний переднього ряду + [*m], [*n] → [*ɛ]	*desъmtь → *desęть (десять), *pripentej → *pripęti (прип'яти), *ramintь → *ramęть (нам'ять)
5.	Зміни сонорних [*r], [*l], [*m], [*n] перед приголосними: - у сполуках [*br], [*bl], [*br], [*bl] [*bm], [*bn], [*bm], [*bn] - у сполуках [*or], [*ol], [*er], [*el]	*zbr-no → *z ^b ɣ-no (зерно), *tbr-gъ → *t ^b ɣ-gъ (морз), *desъmtь → *des ^b ɣть (десять) *vor-na → *vo-ɣ-na (ворона), *zol-to → *zo-ɣ-to (золото)
6.	Розвиток протези: - [*v] перед [*b], [*y] - [*j] перед [*i], [*a], [*e], [*ɛ]	*vutę (вим'я), *vъriti (рос. вопить), *vydra (видра) *jagne (ягня), *jiti (йти), *jęзык (язык)
7.	Спрощення у групах [*dl], [*tl]	*sadlo → *salo (сало), *radlo → *ralo (рало), *pletla → *plela (плела), *vedla → *vela (вела)

Історія носових голосних [*ɔ], [*ɛ]

Монофтонгізація дифтонгів

*Зв'язок подвійної рефлексації дифтонга [*b̂i] з типом інтонації остаточно не доведений.

Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних

I перехідна палаталізація

[*g]		[*ž']	*boge → *bože (Боже), *gena → *žena (жона)
[*k]	+ [*e], [*ь], [*i], [*ę], [*ě] →	[*č']	*oki → *oči (очі), *rěčka → *rěčka (річка)
[*ch]		[*š']	*grěchъ → *grěšъ (грішний), *suchitej → *sušiti (сушити)

II перехідна палаталізація

[*g]		[*z']	*dogaĭ → *dogě → *dōzě (дузі, Д.в., одн.)
[*k]	+ [*i] < [*êi], [*ôi]	[*c']	*mōkaĭ → *mōkě → *mōcě (муці, Д.в., одн.)
[*ch]	[*ě] < [*ôi], [*âi]	[*s']	*muchaĭ → *muchě → *musě (мусі, Д.в., одн.)

III перехідна палаталізація

[*i], [*b], [*ɕ], [*ɟ] +	[*g]	[*z']	якщо наступними не були [*b], [*y]	[*k]	якщо наступними не були [*b], [*y]	[*c']	*knęgь → *knęzь (князь)
	[*k]	[*c']		[*ch]		[*s']	*věнькъ → *věньсь (вінець)
	[*ch]	[*s']		*věchь → *věсь (весь)			

Зміни приголосних у сполученні з [*j]

Задньоязикові приголосні + [*j]

*[g] → [*g'] → [*ž'] → [*ž':] → [*ž']	*mogjǫ → *možǫ (можу)
*[k] → [*k'] → [*č'] → [*č':] → [*č']	*pekjǫ → *pečǫ (печу)
*[ch] → [*ch'] → [*š'] → [*š':] → [*š']	*tichja → *tiša (тиша)

Свистячі приголосні + [*j]

*[z] → [*z'] → [*ž'] → [*ž':] → [*ž']	*mazjǫ → *mažǫ (мажу)
*[s] → [*s'] → [*š'] → [*š':] → [*š']	*prosja → *proša (прошу)

Сонорні приголосні + [*j]

*[r] → [*r'] → [*r':] → [*r']	*tvorja → *tvorǫ (творю)
*[l] → [*l'] → [*l':] → [*l']	*molja → *molǫ (молю)
*[n] → [*n'] → [*n':] → [*n']	*ronja → *ronǫ (роню)

Губні приголосні + [*j]

*[b] → [*b'] → [*b'] → [*b ^l '] → [*b ^l ']	*gubja → *gublǫ (гублю)
*[p] → [*p'] → [*p'] → [*p ^l '] → [*p ^l ']	*kupja → *kuplǫ (куплю)
*[m] → [m'] → [m'] → [*m ^l '] → [*m ^l ']	*lomja → *lomlǫ (ломлю)
*[v] → [*v'] → [*v'] → [*v ^l '] → [*v ^l ']	*davja → *davlǫ (давлю)

Сполучення приголосних + [*j]

*[zgj] → [*zg'] → [*z'g'] → [*ž':]	*vizgja → *vižžǫ (рос. вижжю)
*[skj] → [*sk'] → [*s'k'] → [*š'č']	*piskja → *piščǫ (пищу)
*[zdj] → [*zd'] → [*z'd'] → [*ž'dž']	*jězdja → *jěždžǫ (їжджю)
*[stj] → [*st'] → [*s't'] → [*š'č']	*pustja → *puščǫ (пущу)

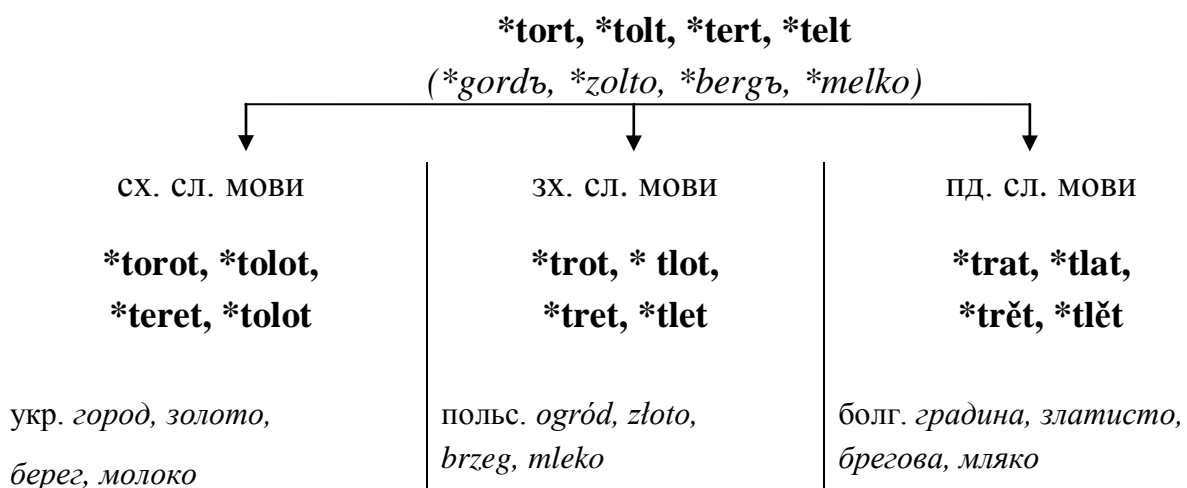
Проривні приголосні + [*j]

*[d] → [*d'] → [*d':] → [*d'] → [*ž'] ([*dž'])	*budja → *bu(d)žǫ (буджю)
*[t] → [*t'] → [*t':] → [*t'] → [*č']	*krotja → *kročǫ (круча)

Фонетичні зміни в протоукраїнській мові

	Зміна	Коментар	Приклад
1.	[*je] → [o] на початку слова (у сх.сл. мовах)	якщо в наступному складі голосний переднього ряду, крім [ь], а наголошений перший склад після початкового	*jelenь → олень, *jezero → озеро, *jesěнь → осінь АЛЕ єрепенитися, рос. ель, его
2.	Деназалізація	[*q] > [*u] (→ [y]), [*ɛ] > [*'a] (→ ['a])	*mqka → мука, *zɛť → зять
3.	Зміна сполук *ort, *olt, *ert, *elt на поч. слова	у сх.сл. мовах рефлекс залежить від інтонації	*oldo → ладо, *orbota → робота
4.	Повноголосся	сполучення *or, *ol, *er, *el, між приголосними (*tort, *tolt, *tert, *telt)	*pelva → полова, *vorna → ворона, *bolto → болото, *dervo → дерево
5.	Поява глоткового [h]	проривний задньоязиковий → фрикативний задньоязиковий → фрикативний глотковий	написання кънїхъчии (замість кънїгъчии) в Ізборнику Святослава 1073 р.

Розвиток повноголосся

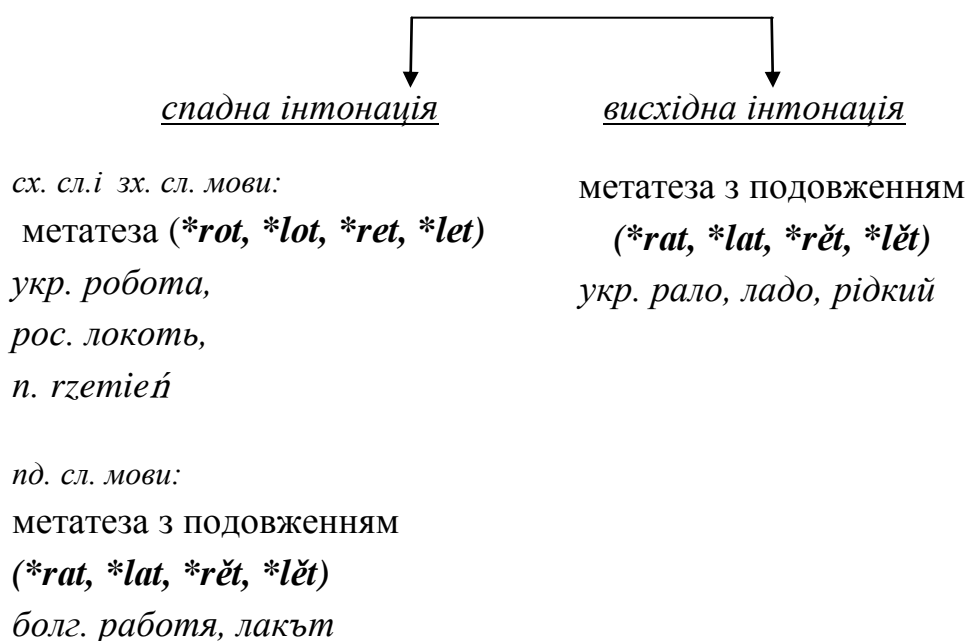

Фонетичні перетворення:

1) метатеза, поява вставного [*o], [*e] перед сонорним АБО 2) поява вставного [*o], [*e] після сонорного ¹	метатеза	метатеза з подовженням [*e] → [*ē] → [*ě] → [ǣ] [*o] → [*ō] → [*a] → [a]
---	----------	--

¹Щодо походження повноголосся на східнослов'янському ґрунті, то в науковій літературі поширенішою є друга з наведених гіпотез

Зміна сполук *ort, *olt, *ert, *elt на початку слова

Фонетичні зміни в давньоукраїнській мові

Позиції редукованих

сильна (+)	слабка (-)
1) під наголосом: т̣́н̣́т̣́, с̣́т̣́н̣́	1) кінець слова: с̣́н̣́, н̣́с̣́, р̣́т̣́
2) перед складом з редукованим у слабкій позиції: р̣́н̣́т̣́, т̣́н̣́ќ̣	2) перед складом з голосним повного творення: дру̣́ж̣́ба, ст̣́ж̣́ка
3) перед р, л, після яких стояв інший приголосний: з̣́р̣́но, в̣́р̣́ба, т̣́р̣́ѓ̣	3) перед складом з редукованим у сильній позиції: ш̣́в̣́ць, ж̣́н̣́ць
4) у кінці окремих односкладових слів: т̣́, с̣́, н̣́.	

Редуковані голосні

Редуковані		(+)	Наприклад	(-)	Наприклад
[ѣ]	← [*ǫ]	[o]	лъбѣ → лоб	[∅]	къто → кто → укр. хто
[ѣ]	← [*ī]	[e]	дѣнь → день	[∅]	чѣто → что → укр. що
[ы]	← [ѣ] перед [j]	[ы]	рыю → рию	[ы] у слабкій позиції не зафіксований	
[і]	← [ѣ] перед [j]	[и]	шиѣ → шия	[∅]	тию → укр. п'ю

Наслідки занепаду редукованих у системі вокалізму

	Зміна	Приклад
1.	Чергування випадних секундарних [o], [e] з [∅]	пѣськъ – пѣська → пісок – піску, жѣньць – жѣньця → жнець – женця
2.	Поява вставних секундарних [o], [e] перед сонорними	земль → земель (Р.в., мн.), вихрь → вихор, свекрь → свекор, вѣдрь → відер (Р.в., мн.)
3.	Поява нового ѣ	ремень → рем[ѣ]нь → ремѣнь
4.	Чергування етимологічних [o], [e] з [i] у новозакритому складі	столь → стіл, ножька → ніжка, вечорь → вечір
5.	Поява протетичних [o], [i]	рѣжа → іржа, мѣгла → імла, лъжа – олжа

Наслідки занепаду редукованих у системі консонантизму

	Зміна	Приклад
1.	Поява нових груп приголосних: [пт], [бд], [кд], [кт], [вх.], [пс], [дч], [дл], [тл], [дн], [дм], [мн], [мр], [л'г], [л'з], [вб], [вд], [вт], [вм], [вн], [вс], [жд], [жм], [жн], [жр], [чт], [шв], [шл], [шм]	<i>сѣдѣло</i> → <i>сідло</i> , <i>пѣтица</i> → <i>птаха</i> , <i>пѣса</i> → <i>пса</i> (Р.в., одн.), <i>дѣно</i> → <i>дно</i> , <i>мѣного</i> → рос. <i>много</i> , <i>вѣсе</i> → <i>все</i> , <i>шѣвѣць</i> → <i>швець</i> , <i>шѣмель</i> → рос. <i>шмель</i>
2.	Спрощення у групах приголосних	<i>масльнѣи</i> → <i>масний</i> , <i>мѣстьце</i> → <i>місце</i> , <i>гѣрнѣчар</i> → <i>гончар</i> , <i>радостѣнѣи</i> → <i>радісний</i> , <i>солнѣце</i> → <i>сонце</i> , <i>стѣкло</i> → <i>скло</i> , <i>сѣрдѣце</i> → <i>серце</i> , <i>стѣлати</i> → <i>слати</i>
3.	Поява вставних [д], [т]	<i>зазростѣ</i> → <i>заздрістѣ</i> , <i>усрѣти</i> → <i>зустріти</i>
4.	Асиміляція приголосних: - регресивна за дзвінкістю - регресивна за місцем і способом творення; - регресивна за глухістю - повна прогресивна асиміляція [j] м'яким приголосним (подовження) - прогресивна за дзвінкістю - прогресивна за м'якістю	<i>сѣдоровиє</i> → д.укр. <i>здоровиє</i> → <i>здоров'я</i> <i>сѣшити</i> → д.укр. <i>шшити</i> → <i>зшити</i> <i>дѣхорѣ</i> → д.укр. <i>тхор</i> → <i>тхір</i> <i>веселиє</i> → <i>весілля</i> , <i>лию</i> → <i>лю</i> , <i>житиє</i> → <i>життя</i> <i>бѣчела</i> → <i>бджола</i> <i>татарѣскии</i> – <i>татарський</i>
5.	Дисиміляція за способом творення	<i>мѣрочѣникѣ</i> → <i>мірошник</i> , <i>кѣто</i> → <i>хто</i> , <i>чѣто</i> → <i>що</i> , <i>крѣсть</i> → <i>хрест</i>

6.	Ствердіння губних, а також [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'] (якщо після них не було губних чи задньоязикових)	<i>сыпѣ</i> → <i>сип</i> , <i>любовѣ</i> → <i>любов</i> , <i>голубѣ</i> → <i>голуб</i> , <i>орѣла</i> → <i>орла</i> АЛЕ: <i>візьму</i> , <i>тьма</i> , <i>різьбяр</i>
7.	Зміна [л] на [ў] в сполуках [ьл], [ьл']	<i>вѣлкѣ</i> → <i>вовк</i> , <i>шьлкѣ</i> → <i>шовк</i>
8.	Втрата кінцевого -л в активних дієприкметниках минулого часу, чоловічого роду, однини	<i>везль</i> → <i>віз</i> АЛЕ: <i>везла</i> (-о, -и), <i>пекль</i> → <i>пік</i> АЛЕ: <i>пекла</i> (-о, -и), <i>могль</i> → <i>міг</i> АЛЕ: <i>могла</i> (-о, -и).

Зміни редукованих у сполученні з сонорними

Сонорний + редукований

*trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt

- якщо редукований у сильній позиції:

[ь], [ь'] → [е], [о];

- якщо редукований у слабкій позиції:

[ь], [ь'] → [и];

крѣвь – *крѣвавьи* → *кров* – *кривавий*

глѣтька – *глѣтати* → *глотка* – *глитати*

Редукований + сонорний

*trьt, *tlьt, *trьt, *tlьt

завжди сильна позиція:

зѣрно → *зерно*, *пѣрстѣ* → *перст*

Друге повноголося (-оро-, -оло-, -ере-, -еле-):

пѣлнѣ – *пѣлнѣнѣ* – рос. *полон*,

дѣлгѣ – *дѣлгѣнѣ* – рос. *дологѣ*

В укр. літ. мові явище рідкісне: *терен*, *колобана*, діал. *веревка*.

Історичні чергування приголосних в сучасній українській мові

Період	Чергування	Історична основа	Приклади	
	1) зумовлені змінами в сполученнях з [*j]			
мова	[к] – [ч]	[*k] – [*kj] → [*č]	<i>пекти</i> – <i>печу</i>	<i>*pektej</i> – <i>*pekjo</i> → <i>*pečo</i>
	[х] – [ш]	[*ch] – [*chj] → [*š]	<i>сухий</i> – <i>суша</i>	<i>*suchъ</i> – <i>*suchja</i> → <i>*suša</i>
	[г] – [ж]	[*g] – [*gj] → [*ž]	<i>берегти</i> – <i>бережу</i>	<i>*bergtej</i> – <i>*bergjo</i> → <i>*beržo</i>

Праслов'янська	[Д] – [ДЖ]	[*d] – [*dj] → [*(d)ž]	<i>ходити – ходжу</i>	<i>*xoditej – *xodjǫ → *xo(d)žǫ</i>
	[Д] – [Ж]	[*d] – [*dj] → [*(d)ž]	<i>прядуть – пряжа</i>	<i>*prǣdǫtǣ – *prǣdja → *prǣža</i>
	[Т] – [Ч]	[*t] – [*tj] → [*(t)č]	<i>крутий – круча</i>	<i>*krǫtǣ – *krǫtja → *krǫča</i>
	[З] – [Ж]	[*z] – [*zj] → [*(z)ž]	<i>возити – возжу</i>	<i>*vozitej – *vozjǫ → *vožǫ</i>
	[С] – [Ш]	[*s] – [*sj] → [*(s)š]	<i>писати – пишу</i>	<i>*pisatej – *pisjǫ → *pišǫ</i>
	[Б] – [БЛ']	[*b] – [*bj] → [*(b)l]	<i>любити – люблю</i>	<i>*lubitej – *lubjǫ → *lublǫ</i>
	[П] – [ПЛ']	[*p] – [*pj] → [*(p)l]	<i>купити – куплю</i>	<i>*kupitej – *kupjǫ → *kuplǫ</i>
[В] – [ВЛ']	[*v] – [*vj] → [*(v)l]	<i>ловити – ловлю</i>	<i>*lovitej – *lovjǫ → *lovlǫ</i>	
[М] – [МЛ']	[*m] – [*mj] → [*(m)l]	<i>зломити – зломлю</i>	<i>*lomitej – *lomjǫ → *lomlǫ</i>	
[Р] – [Р']	[*r] – [*rj] → [*(r)l]	<i>творити – творю</i>	<i>*tvoritej – *tvorjǫ → *tvorǫ</i>	
[Л] – [Л']	[*l] – [*lj] → [*(l)l]	<i>палити – палю</i>	<i>*palitej – *paljǫ → *palǫ</i>	
[Н] – [Н']	[*n] – [*nj] → [*(n)l]	<i>гонити – гоню</i>	<i>*gonitej – *gonjǫ → *gonǫ</i>	
2) зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних				
Праслов'янська мова	[К] – [Ч]	I перехідна палаталізація	<i>крик – кичати</i>	<i>*krikǣ – *krikǣtej → *kričati</i>
	[Х] – [Ш]		<i>муха – мушка</i>	<i>*mucha – *michka</i>
	[Г] – [Ж]		<i>друг – дружба</i>	<i>→ *miška</i> <i>*drugǣ – *drugǣba → *družba</i>
	[К] – [Ц']	II, III перехідні палаталізації	<i>ріка – ріці (Д.в.)</i>	<i>*rǣka – *rikǣ → *ricǣ</i>
[Х] – [С']	<i>сноха – сноси (Д.в.)</i>		<i>*snǣcha – *snǣchǣ → *snǣsǣ</i>	
[Г] – [З']		<i>нога – нозі (Д.в.)</i>	<i>*noga – *nogǣ → *nozǣ</i>	
[Ц] – [Ч]	I, III перехідні палаталізації	<i>сердечко – серце</i>	<i>*sǣrdǣkǣko – *sǣrdǣko →</i> <i>*sǣrdǣčǣko – *sǣrdǣse</i>	
		<i>сонечко – сонце</i>	<i>*sǣlnǣkǣko – *sǣlnǣko →</i> <i>*sǣlnǣčǣko – *sǣlnǣse</i>	
3) зумовлені занепадом редукованих				
Давньоукраїнська мова	[Ж] – [ЖЖ]	подовження палатальних приголосних під впливом наступного [j]	<i>муж – заміжжя</i>	<i>мужь – замужисє</i>
	[Ч] – [ЧЧ]		<i>ніч – ніччю</i>	<i>ночь – ночю</i>
	[Ш] – [ШШ]		<i>розкіш – розкішшю</i>	<i>роскошь – роскошшю</i>
	[Ц'] – [Ц'Ц']		<i>міць – міццю</i>	<i>моць – моцю</i>
	[Д'] – [Д'Д']		<i>судити – суддя</i>	<i>судити – судитя</i>
	[Т] – [Т'Т']		<i>жити – життя</i>	<i>жити – житиє</i>
	[З'] – [З'З']		<i>мазь – маззю</i>	<i>мазь – мазию</i>
	[С'] – [С'С']		<i>косять – покісся</i>	<i>косятъ – покосиє</i>
	[Н] – [Н'Н']		<i>закон – беззаконня</i>	<i>закон – беззакониє</i>
	[Л] – [Л'Л']		<i>дозволити – дозвілля</i>	<i>изъволити – изволиє</i>

[Г], [Ж], [З] + [с'к] → [з'к]	асимілятивні зміни в групах приголосних	<i>Буг – бузький</i>	<i>Бугъ – бугъський</i>
[К], [Ч], [Ц] + [с'к] → [ц'к]		<i>козак – козацький</i>	<i>козакъ – козакъський</i>
[Г], [Ж], [З] + [ств] → [зтв]		<i>убогий – убогство</i>	<i>убогъ – убогъство</i>
[К], [Ч], [Ц] + [ств] → [цтв]		<i>козак – козацтво</i>	<i>козакъ – козакъство</i>
[Г] + [ш] → [жч]		<i>дорогий – дорожчий</i>	<i>дорогъ – дорогъшии</i>
[с] + [ш] → [шч]		<i>високий – вищий</i>	<i>высокъ – высъшии</i>
[з] + [ш] → [жч]		<i>низький – нижчий</i>	<i>низокъ – низъшии</i>
[ц'к] + ин → [чч]		<i>козацький – козаччина</i>	
[с'к] + ин → [шч]		<i>Уманський – Уманщина</i>	
[с'к] + енк → [шч]		<i>Гарасько – Гаращенко</i>	

Історичні чергування голосних в українській мові

Чергування СУМ	Period	Історична основа	Приклади		Порушення закономірності
[e] – [o] [o] – [a] [e] – [i] [i] – [a] [i] – [и]	П्राіндоєвропейська мова	[*ē] – [*ō] [*ā] – [*ā], [*ō] – [*ō] [*ē] – [*ē] [*ē] – [*ō] [*ē] – [*ī]	вести – водити ломити – ламати летіти – літати сідати – садити сідати – сидіти	*vǣd- – *vōd- *lōm- – *lōm- *lēt- – *lēt- *sēd- – *sōd- *sēd- – *sīd-	
[a] – [y] [a] – [им] – [м], [a] – [ин] – [н],	Праслов'янська мова	утворення носових ГОЛОСНИХ / розпад дифтонгічних сполук монофтонгізація / розпад дифтонгів	в'язати – вузол жати – обжигати – жну пити – поїти сунути – совати	*vęzatej – *ǫzель *gętej – *obъginatej – *gъnǫ *rojtej – *rojtej *sojuntej – *sojatej	
[i] – [oj] [y] – [ov]					

<p>етимологічних [o], [e] з [i] у закритому складі</p>	<p><i>Давньоукраїнська мова</i></p>	<p>занепад редукованих голосних і поява закритих складів</p>	<p><i>радість – радості, збори – збір, везу – віз, печі (мн.) – піч</i></p>	<p><i>радість – радості, събори – съборь, везу – везь, печи – печь</i></p>	<p>- збереження етимологічного [e] в новозакритих складах за аналогією до форм, у яких [e] виступає у відкритому складі (<i>ясен – ясеня, мед – меду</i>);</p> <p>- зміна секундарного [o] в [i] в закритих складах за аналогією до слів, у яких чергування закономірне (<i>кръть – кроть – крѣт</i>);</p> <p>- збереження [e] та [o] в демінутивних суфіксах (<i>родинька, ріднесенський</i>);</p> <p>- чергування [o] з [i] в повноголосних сполуках, яке пояснюють дією аналогії або особливостями наголошування (<i>поріг – порогу, берега – берізі</i>);</p> <p>- не відбувається чергування в словах книжних і запозичених</p>
<p>секундарних [o], [e] з нулем звука: - <i>випадних</i> [o], [e] (з'явилися на місці [ь], [ъ] у сильній позиції) з [∅]</p>	<p>чергування слабкої та сильної позицій редукованих</p>	<p><i>шевець – шевиця, сот – сто, пісок – піску</i></p>	<p><i>швьєць – швьєця, съть – съто, пѣськъ – пѣська</i></p>	<p>- поява голосного повного творення на місці редукованого в слабкій позиції під впливом аналогії (<i>рот – рота, лев – лева</i>)</p>	

<p>- <i>вставних</i> [о], [е] (з'явилися після занепаду [ь], [ъ] після сонорних [р], [л], [м], [н], перед яким був інший приголосний)</p>		<p>набуття й утрата складотворчості сонорними приголосними внаслідок занепаду редукованих</p>	<p><i>земель</i> (Р.в., мн.) – <i>земля</i>, <i>сосен</i> (Р.в., мн.) – <i>сосна</i>, <i>свекор</i> (Р.в., мн.) – <i>свекра</i></p>	<p><i>земль</i> – <i>земля</i>, <i>соснь</i> – <i>сосна</i>, <i>свекръ</i> – <i>свекра</i></p>	<p>- відсутність у словах книжних і запозичених з інших мов вставного секундарного (<i>метр, олеандр</i>)</p>
<p>секундарних [о], [е] з [и] після [р], [л]</p>	<p>поява [и] на місці редукованого в слабкій позиції після [р], [л]</p>	<p><i>кров</i> – <i>кривавий</i>, <i>глотка</i> – <i>глитати</i></p>	<p><i>кръвь</i> – <i>кръвавыи</i>, <i>гльтка</i> – <i>гльтати</i></p>	<p>- під впливом аналогії можлива поява [и] на місці редукованого в сильній позиції: <i>блиск</i> за аналогією до <i>блицати</i></p>	
<p>[е] з [о] після шиплячих та [j]</p>	<p>перехід [е] в [о] після шиплячих та [j] унаслідок асимілятивного впливу наступного твердого приголосного</p>	<p><i>четвертий</i> – <i>чотири</i>, <i>шести</i> – <i>шостий</i>, <i>його</i></p>	<p><i>четвертыи</i> – <i>четыри</i>, <i>шести</i> – <i>шестои</i>, <i>его</i></p>	<p>- незакономірне збереження [е] або його перехід в [о] під впливом аналогії: <i>бджоли</i> за аналогією до <i>бджола</i>, <i>жену</i> за аналогією до <i>женеш</i>, <i>печений</i> за аналогією до <i>варений</i> та ін.</p>	

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ*

Тема 1. Вступ. Формування звукової системи праслов'янської мови

План

1. Предмет і завдання історичної фонетики української мови.
2. Фонетична система праїндоевропейської мови.
3. Формування праслов'янської системи вокалізму.
4. Найдавніші чергування голосних фонем.
5. Формування праслов'янської системи консонантизму.
6. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних.
7. Зміни приголосних у сполученні з наступним [*j].
8. Історичні чергування української мови, зумовлені палаталізаціями приголосних.

Тема 2. Наслідки дії закону відкритого складу в праслов'янській мові

План

1. Структура складу в праїндоевропейській та праслов'янській мовах.
2. Наслідки дії закону відкритого складу:
  - зміни приголосних на межі складу;
  - занепад приголосних у кінці слова;
  - монофтонгізація дифтонгів;
  - поява носових голосних;
  - зміни сонантів [*r̥], [*l̥], [*m̥], [*n̥];
  - розвиток протетичних приголосних.
3. Віддзеркалення закономірностей складоподілу праслов'янської мови в сучасній українській мові.

Тема 3. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду

План

1. Перехід [*je] в [*o] на початку слова.
2. Початок переходу [*e] в [*o] після шиплячих та [*j].
3. Розвиток першого повноголосся.
4. Доля сполучень *or, *ol, *er, *el на початку слова.
5. Деназалізація носових голосних.

---

*Подано за: Типова навчальна програма з дисципліни «Історична граматики української мови» / Марчило Л.М., Дудко І.В., Багмут І.В. // Комплекс типових навчальних програм / за ред. А.В.Висоцького. – К. : НПУ, 2009. – С.64–75.

Тема 4. Історія редукованих голосних [ъ] і [ь]

План

1. Поява редукованих голосних [ъ] і [ь]. Сильна і слабка позиції редукованих.
2. Сполучення ър, ъл, ьр, ьл між приголосними. Друге повноголосся.
3. Сполучення рь, лъ, рь, лъ між приголосними в давньоукраїнській мові.
4. Редуковані [і], [ы].

Тема 5. Наслідки занепаду редукованих голосних у системі вокалізму

План

1. Припинення дії закону відкритого складу.
2. Чергування вставних секундарних [о] та [е] з нулем звука.
3. Чергування випадних секундарних [о] та [е] з нулем звука.
4. Зміна етимологічних [о] та [е] в новозакритих складах.
5. Поява протетичних голосних [і], [о].
6. Історія нового ь.

Тема 6. Наслідки занепаду редукованих голосних у системі консонантизму

План

1. Поява нових груп приголосних.
2. Спрощення у групах приголосних.
3. Поява вставних приголосних [д], [т].
4. Асимілятивні й дисимілятивні зміни приголосних.
5. Ствердіння приголосних звуків.
6. Формування подовження приголосних.
7. Зміна [л] на [љ].
8. Втрата дзвінкості кінцевим приголосним.

Тема 7. Фонетичний аналіз тексту

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДО КУРСУ

ФОРМУВАННЯ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Дайте відповіді на питання.

Поясніть термін «прамова».

Поясніть значення терміна «праіндоєвропейська мова». Які хронологічні межі її існування?

Коли розпочалося вивчення праіндоєвропейської мови? Назвіть науковців, які займалися цією проблемою.

Перерахуйте особливості системи вокалізму праіндоєвропейської мови.

Перерахуйте особливості системи консонантизму праіндоєвропейської мови.

У чому полягає ларингальна теорія Ф. де Сосюра? Яких уточнень вона зазнала?

Вправа 1. Від праіндоєвропейських форм утворіть давньоукраїнські, враховуючи, що в праслов'янський період діяв закон відкритого складу й одним з його наслідків був занепад кінцевого приголосного.

*bhlūsā, *ghrouđā, *bhreūsōm, *smoįsōs, *g'ombhōs, *snoįg^uhōs, *g'huōnōs, *ghrēbhjā, *angūlōs, *dhūmōs, *dhroughōs, *kr̥mā, *svēkrūs, *ponthīs, *dhumbhōs, *maįsōs, *mondhrōs, *v̥lk^uōs, *krōthūkōs.

Вправа 2. Знайдіть чергування голосних у словах і поясніть причини їх виникнення.

Гонити – ганяти – жену – пригнати, летѣти – лѣтати, нести – носити, духъ – дышати, ломити – ламати, лежати – ложе – налагати, сухой – вьсыхати – съхнути, реку – рьци – пророкъ – нарѣцати, вити – вѣнокъ – вию, везти – возити, пекти – выпѣкати, дьрати – деру – разьдоръ, клонитися – кланятися, водити – веду, лѣзти – лазити, лѣпити – липнути, зрѣти – зьрцало – позирати – вьзоръ, рѣзати – поразити, плавати – плыти.

Вправа 3. Користуючись етимологічними словниками української та російської мов і наводячи відповідники з мов віддаленої спорідненості, поясніть походження приголосного звука [x] у таких словах:

Храбръ, муха, снѣха, прорѣха, соха, хлѣбъ, хлѣвъ, хоругы, хрюкати, хрустѣти, хныкати, хохотати, хълмъ, духъ.

Вправа 4. Поясніть фонетичні зміни в словах та прокоментуйте розвиток їхнього лексичного значення.

Українському балувати ('гуляти, розважатися; розкидати, витратити') відповідає др. баловати ('лікувати'). За значенням і фонетичною структурою зводиться до псл. *bal- (*balovatej – 'розмовляти'), що у свою чергу походить з

іє. *bhā- ‘говорити, розповідати’. Поясніть фонетичні зміни, відображені в *balovati. Проаналізуйте співвідношення первинного значення зі значенням в українській мові.

Праслов’янське дієслово *blьknŋteĭ / *blěknŋteĭ ‘блякнути, бліднути’ походить від праіндоєвропейського *bhlik- < *bhl-, яке збереглося в словах білий, блиск, блідий. Поясніть фонетичні та семантичні зміни, які відбулися в цьому слові.

Праслов’янський іменник *bobrь походить з праіндоєвропейського *bhebhru-, що є результатом неповного подвоєння кореня *bher-, який зберігся в укр. бурий, лит. bėras. Поясніть характер фонетичних змін, які відбулися в іменнику в праслов’янській мові (у т. ч. найдавніші аблаути). Прокоментуйте розвиток значення лексеми.

Українському гнати (‘змушувати рухатися в певному напрямку’) відповідає др. гьнати, що походить від праіндоєвропейського *g^hhen- «бити». Поясніть характер фонетичних змін, які відбулися в слові в праслов’янській мові (у т. ч. найдавніші аблаути), та розвиток його лексичного значення.

Українському глиб (‘відстань зверху вниз від поверхні, краю чого-небудь’) відповідає др. глубь, мотивоване прикметником *glybь (псл.). Споріднене з нім. kluft ‘розколина, щілина, провалля, безодня’. Походить від праіндоєвропейського *gleubh- ‘рити, видобувати’. Прокоментуйте фонетичні зміни, які відбулися в слові в праслов’янській мові (у т. ч. найдавніші аблаути). Прокоментуйте розвиток лексичного значення слова.

Давньоукраїнське двигати ‘переміщувати, штовхаючи або тягнучи’ споріднене з псл. *dvigь ‘розсоха, розгалужена гілка (яку використовували як важіль для піднімання ваги)’, що походить від праіндоєвропейського *dūghos. Прокоментуйте фонетичні зміни в корені та розвиток значення слова двигати.

Українській формі дзвеніти ‘видавати високий деренчливий металевий звук’ відповідає др. звенѣти, псл. *zvьněteĭ. Походить від іє. кореня *ghau-, відображеного також у слові звати. Споріднене з алб. zë- ‘голос’. Прокоментуйте фонетичні зміни в корені та розвиток лексичного значення слова.

ЗВУКОВІ ЗМІНИ В ПРАСЛОВ’ЯНСЬКІЙ МОВІ

Наслідки дії закону відкритого складу (ЗВС)

Дайте відповіді на питання.

Назвіть причини розпаду праіндоєвропейської мови.

Які хронологічні межі існування праслов’янської мови й етапи її розвитку?

Назвіть основну особливість складоподілу в праслов’янській мові.

У чому полягає дія закону відкритого складу та принципу складового сингармонізму?

Як дія закону відкритого складу в праслов'янській мові відображена в сучасній українській мові?

Перерахуйте фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу в праслов'янській мові.

Назвіть основні зміни й новотвори праслов'янської мови в системі вокалізму.

Які дифтонги функціонували в праїндоевропейській мові? Схарактеризуйте їхні складники. Яких перетворень зазнали дифтонги в праслов'янській мові?

З яких звуків праїндоевропейської мови й за яких умов утворювалися носові голосні в праслов'янській мові?

Хто й на основі яких відомостей встановив існування носових голосних у праслов'янській мові?

Назвіть основні зміни й новотвори праслов'янської мови в системі консонантизму.

Вправа 1. Дібравши до поданих слів однокореневі, поясніть походження в них звукосполуки [ст].

Брести, плести, страсть, невѣста, мести, вести, сѣсти, класти, обрѣсти, ненависть, красти, зависть, чѣсть, бости, блюсти, вѣсть.

Вправа 2. З'ясуйте етимологію шиплячого приголосного [ч] у словах мочи, беречи, стеречи, лечи, печи, сѣчи. Доберіть відповідники в сучасній українській літературній мові, прокоментуйте зміни, які відбулися.

Вправа 3. Користуючись етимологічним словником і наводячи реконструйовані форми, доведіть, що подані слова є спорідненими, поясніть зміни, які у них відбулися.

Капати – канути, плодъ – плема, вѣзати – обѣзати, сѣпати – сѣнь, видети – обида.

Вправа 4. Доберіть українські відповідники до слів польської мови *wiodła, pliotła, żądło, szydło, radło*. Яка зміна не відбулася в польській мові? Наведіть слова української мови, у яких така зміна засвідчена.

Вправа 5. Від наведених праслов'янських форм утворіть давньоукраїнські. Поясніть, які зміни відбулися й чому.

*sesra, *opsa, *pekteĭ, *nozĭja, *stydnonteĭ, *srouĭja, *mydlo, *sědlъ, *gr̥dlo, *plesknonteĭ, *obvodъ, *kridlo, *dъkteĭ, *dvignonteĭ, *pletlъ, *obvētъ, *sadlo, *sърпъ, *mazslo, *osrovъ, *kondsoсъ, *teksakeĭ, *tisknonteĭ.

Вправа 6. На основі наведених форм поясніть, які зміни відбулися в давніх прийменниках і префіксах *vъn, *sъn, *kъn.

Въ него, съ нимъ, въ садъ, къ нему, вьнушити, къ отьцу, вькусити, сьнѣдъ, сьбѣжати, вьнутрь, сьтворити, сьнимати, вьносити.

Вправа 7. Знайдіть історичні чергування голосних і поясніть причину їх виникнення.

Кузня – коваль, вити – сувої, ринути – роїтися, рити – рів, бити – б’ю – бої, гнити – згноїти, спочити – заспокоїтися, таїна – таємниця, слава – слух, совати – сунути, дитя – доїти, сито – сіяти, тїнь – темний.

Вправа 8. Від умовних праїндоевропейських реконструктив утворіть праслов’янські та давньоукраїнські форми, прокоментуйте фонетичні зміни.

*kojnā, *keuðōs, *leuðhōs, *ghejmnā, *tikoj, *sneig^hhōs, *leubjon, *grouda, *stoloj (Н.в., мн.), *nogaј (Д.в., одн.), *rikoј, *gvoјzdā, *laјцо-, *angis.

Вправа 9. Порівняйте слова давньоруської, старослов’янської, давньоіндійської, литовської та латинської мов. З’ясуйте походження носових голосних, встановивши звукові відповідники. Яка доля носових голосних в українській мові?

др.	ст.сл	д.-інд.	лит.	лат.
коляда	КОЛАДА			Calendae
тетива	ТАТИВА		tìmpa	tempus ‘момент’
узъкъ	ЅЗЪКЪ	añhúḥ	añkštas	angustus
святъ	СВАТЬ	ṣvāntáh ‘який процвітає’	šveñtas	
память	ПАМАТЬ		atmintis	mēns
угль	ЅГЛЬ	áṅgāraḥ	anglis	

Вправа 10. Визначте чергування голосних у коренях наведених слів, з’ясуйте причини їх появи.

Дути – надымати – надъмень, путо – опона – припяти – припинати, начати – начьну – начинати, тугъ – тягати, жати – жьну – пожинати, звукъ – звонъ – звякнути – звенѣти, зубъ – прозябати, трясти – трусь, запрягати – супругъ, заняти – занимати – заємъ, съмятение – съмута, начало – коньць, клятва – проклинати, грязнути – грузити.

Вправа 11. Проаналізуйте наведені приклади, визначте, перед якими голосними виникали протетичні приголосні:

Др. я, лит. àš, прус. as, es; др. яблъко, лтс. âbuðls, лит. obuolỹs; ядро, д.-інд. āṇḍám; др. яръмъ, д.-інд. arpáyati ‘зміцнювати’; др. ясьнь, дісл. askr; выдра, лит. ūdra, лтс. udráh; вымя, д.-інд. ūdhar; вънукъ, двн. ano ‘дід’; въпнати, лтс. ūpēt ‘кричати’; языкъ, прус. insuwis.

Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних

Дайте відповіді на питання.

Поясніть причини перехідних палаталізацій задньоязикових приголосних у праслов'янській мові.

Окресліть хронологічні межі I, II і III перехідних палаталізацій задньоязикових приголосних.

Назвіть умови та наслідки I перехідної палаталізації.

Назвіть умови та наслідки II перехідної палаталізації.

Назвіть умови та наслідки III перехідної палаталізації.

До яких змін у системі консонантизму призвели перехідні палаталізації задньоязикових приголосних?

Які історичні чергування в сучасній українській мові зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних?

Яке явище називають четвертою перехідною палаталізацією?

Вправа 1. *Поясніть чергування приголосних у наведених парах слів.*

Доухъ – доушьнѣ, гънати – жену, рогъ – рожьнѣ, мракъ – мрачьнѣ, гърло – жърло, другъ – дружина, къи – чьи, соухъ – соушити, къто – чѣто, страхъ – страшити, блѣха – блѣшька, грѣхъ – грѣшити, око – очи, вѣлкъ – вѣлчии, мочи – можетъ, старѣць – старѣче, кого – чего.

Вправа 2. *Користуючись етимологічним словником, з'ясуйте походження шиплячих у наведених словах. Поясніть, яка супровідна фонетична зміна відбулася: кричати, слоушати, жаръ, жаба, часъ, дышати, дрѣжати, лежати.*

Вправа 3. *Поясніть походження свистячих приголосних у таких словах: стѣза, цѣлыи, дѣвица, мѣнози, отроци, помози, пѣци, доуси, юньць, тѣрзати, отьць, пѣтица, мѣрцати, цѣдити, коньць, пророци, вѣ рѣцѣ, зѣло, польза, пастоуси, на друузѣхъ, рѣци, вѣлчица, на моусѣ, дѣлзи, бѣзи, жениси, зѣрцало, жьньць, оученица, бряцати, на лицѣ, бози, цѣловати, зима.*

Вправа 4. *Відтворіть давньоукраїнську форму за наведеними праслов'янськими формами.*

*geṭeṭeṭi, *kelo, *koṭna, *gṭla, *kěḡ, *drougoṭi, *doučhiteṭi, *genteṭi, *kvoṭiṭ, *gēḡ, *gelandь, *gvoṭzda, *blěchoṭ (Д.В.), *(вѣ) тѣchoṭ (М.В.), *gēldlo, *chēliteṭi.

Вправа 5. *Користуючись етимологічним словником, поділіть наведені слова на групи залежно від того, чи свистячий у них етимологічний, чи вторинний.*

Сніг, золото, десять, звір, земля, зерно, стріха, серце, цідити, весь, зять, слід, стріла, син, сито.

Вправа 6. *Визначте й поясніть чергування приголосних у наведених словах.*

Ликъ – личина – лице, кънига – кънижъка – въ кънизѣ, мочи – могу – можеша – помози, старикъ – старьць – старьче – старици, наречи – нарицати – нареку, оухо – оуси – оушько, пълкъ – пълци – пълчище, рѣка – въ рѣцѣ – рѣчька, другъ – дружина – друзи, вѣкъ – вѣчьнъ – вѣци, къназь – кънагыни – кънажити.

Зміни приголосних у сполученні з [*j]

Дайте відповіді на питання.

Поясніть причини змін приголосних у сполученні з наступним [*j].

Назвіть наслідки й етапи зміни [*r], [*l], [*n] під впливом [*j].

Назвіть етапи й наслідки зміни задньоязикових приголосних під впливом [*j].

Назвіть етапи й наслідки зміни [*z], [*s] під впливом [*j]

Назвіть етапи й наслідки зміни [*d], [*t] під впливом [*j]. Чи в усіх слов'янських мовах ця зміна дала однакові рефлекси? Якщо ні, то в чому відмінність?

Відповідно до теорії Ю. Шевельова, яке значення мала зміна в сполучі [*dj] для історії української мови? Чому?

Назвіть етапи й наслідки зміни губних під впливом [*j]. Чи в усіх слов'янських мовах ця зміна дала однаковий рефлекс? Якщо ні, то в чому відмінність?

Як змінилися сполуки приголосних [*sk], [*st], [*zg], [*zd] під впливом наступного [*j]?

Назвіть історичні чергування української мови, зумовлені зміною приголосних під впливом наступного [*j].

Вправа 1. *Визначте історичну природу чергування приголосних у наведених парах слів.*

Летѣти – лечу, плясати – пляшу, вечерь – вечеря, пискъ – пищу, трескъ – трещу, прилѣпити – прилѣплю, вѣртети – вѣрчу, простити – прощу, жадати – жажа, кѣрмити – кѣрмля, правити – правлю, въпустити – въпущу, капати – капля, грабати – грабли, крѣпити – крѣплю, морь – морю, вѣмѣстити – вѣмѣщу, срамити – срамлю, варити – варю, гостити – гощу, казати – кажу, говорь – говорю, колоти – колю, сидѣти – сижу, помогати – поможу, гонити – гоню, плакати – плачь, молити – молю, отъвѣтъ – отъвѣчати, заразити – заражение, кръсть – кръщение, грѣхъ – грѣшу, стѣлати – стелю.

Вправа 2. *Користуючись етимологічним словником, відтворіть праслов'янську форму слів і поясніть походження виділених приголосних (груп приголосних).*

Море, ѣжъ, кожа, свѣча, межа, сторожь, блюдо, плевать, буря, круча, орачь, приятѣль, сажа, прощение, дажь, мечь, кличь, дѣдичь, вяжу, земля,

пряжа, ноша, стьбль, душа, мажу, славлю, творю, пуща, сѣча, тиша, ножь, дѣжа, конь, гребля, избавитель, родичь, чаща, капля, роща, очищение, мачуха, блюсти, плющь.

Вправа 3. За реконструйованими праслов'янськими формами відтворіть давньоукраїнські. Прокоментуйте фонетичні зміни.

*tystja, *prosjQ, *voztjQ, *chotjQ, *lovja, *duchja, *sidjQ, *ljaskjъ, *pisarjъ, *kostjunъ, *metjQ, *gorje, *mQgъ, *kljukjъ, *kasja, *dѣzja, *dolja, *Qgljъ, *travja, *machjQ, *tjudjъ.

Вправа 4. Визначте, які з наведених слів є нитомо українськими формами, а які – старослов'янізмами. Прокоментуйте фонетичні зміни.

Заблуждение, рождень, урожаи, стражду, вождь, вожак, гражданинъ, горожанинъ, нужда, нужда, одежда, одежда, свѣча, освѣщение, жажда, жажа, чуждые, чужии, утверждение, пробуждение, пища, происхождение, хожу, посещение, возмущение, въплощать, въплочень, рождень, роженъ.

Вправа 5. До наведених слів сучасної української мови доберіть спільнокореневі, у яких відбулися чергування, зумовлені змінами під впливом наступного [*j].

Ситий, захист, вереск, помста, солодкий, могли, казати, кусати, твердий, мутити, крутий, болото, губити, мовити, манити, колоти, їздити, святий, ворог, город, ліпити, гонити, пороти, грубий, любити, говорити, трусити, блиск, крихта, рух, круг.

Вправа 6. Доведіть, що в основі наведених слів у праслов'янській мові не було [*j]: медвѣдь, гость, голубь, господь, лось, ногъть.

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ПРОТОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дайте відповіді на питання.

Назвіть причини розпаду праслов'янської мовної єдності.

Хто є автором теорії про спільносхіднослов'янську мову? У чому вона полягала? Які аргументи наводили на користь цієї теорії? Які аргументи наводили для її спростування?

У чому полягає концепція походження української мови Ю.Шевельова, Г. Півторака? Які ще теорії ви знаєте?

Перерахуйте фонетичні зміни, які відбулися в протоукраїнській мові.

За яких умов відбувався перехід початкового [*je] в [o]? Чи в усіх слов'янських мовах він відображений?

У який період розвитку слов'янських мов і за яких умов виникли носові голосні? Схарактеризуйте їхні артикуляційні властивості. У чому полягає

процес деназалізації? Чи в усіх слов'янських мовах він відбувся? Які особливості його вияву в північному наріччі української мови?

Якими літерами кирилиці позначали носові голосні?

Поясніть термін «повноголосся». Ким і коли він був уперше вжитий? Назвіть умови розвитку повноголосся.

Чи в усіх слов'янських мовах розвинулося повноголосся? Якщо ні, то які сполуки на місці східнослов'янських повноголосних наявні в інших слов'янських мовах?

Чому й за яких умов відбувся перехід [e] в [o] після шиплячих та [j] у протоукраїнській мові. У яких слов'янських мовах він відображений? Чи послідовно він виявлений в українській мові? Якщо ні, то назвіть винятки.

Вправа 1. *Визначте походження початкового голосного в словах, користуючись етимологічним словником і наводячи форми близько- і віддаленоспоріднених мов.*

Осінь, олень, осетер, один, озеро, одиниця, Олена, Овсій, Остап, ожина.

Вправа 2. *Поділіть наведені слова на групи залежно від причини збереження в них початкового [*je].*

Єрепенитися, східна, ересь, Європа, рос. ежевика, рос. ель, Євгенія, Євангеліє, євнух, єврей, Євфрат, євшан-зілля, Єгипет, єдиний, езуїт, єпископ, єнот.

Вправа 3. *Установивши фонетичні відповідності у формах слов'янських мов, зробіть висновок про рефlekсацію в них носових голосних.*

ст.сл.	укр.	рос.	білор.	польс.	чеськ.	серб.
мѣсо	м'ясо	мясо	мяса	mięso	maso	měсо
тѣча	туча	туча		teczа		tūча
гѣба	губа	губа	губа	gęba	huba	gūба
кнѣзь	князь	князь	князь	książe	kniže	kněз
памѣть	пам'ять	память	памяць	pamięć	paměť	pāmět

Вправа 4. *Утворіть давньоукраїнську форму й поясніть фонетичні зміни, які відбулися: *dǫbъ, *zǫbъ, *pęть, *zęть, *golǫbъ, *grǫzъ, *gręzъ, *sъmqta, *trǫsъ, *vęzati, *tǫgъ, *tręsti, *męta, *mqka, *gǫsъ, *čędo, *ęзыкъ.*

Вправа 5. *Порівняйте наведені форми української та литовської мов, зробіть висновок про умови виникнення повноголосних сполук.*

укр.	лит.
ворона	várna
ворота	vaĩtai
волога	válgyti 'зволожувати'
борода	barzdà

володіти valdyti
солод saldùs

Вправа 6. *Запишіть давньоукраїнську, старослов'янську та польську форми. Поясніть відмінності, наявні в них.*

*serda, *pelnъ, *pelva, *sormъ, *bergъ, *volstъ, *zolto, *golva, *moltъ, *berza, *šelmъ, *moldъ, *soldъ, *vorta, *dervo, *norvъ, *tolka, *červo, *porseę, *borzda, *verteno.

Вправа 7. *Доберіть давньоукраїнські відповідники до старослов'янських форм та реконструйте праслов'янські форми слів.*

Жрѣбѣ, драгъ, класъ, краста, гладъ, бранити, сладъкъ, влѣкъж, млѣти, власъ, срѣда, прахъ, страна, сковрада, брѣгъ, зракъ, кладазъ.

Вправа 8. *Поділіть наведені слова на дві колонки: в одну запишіть давньоукраїнські, в іншу – старослов'янські. Поділ обґрунтуйте.*

Порохъ, прахъ, голосъ, гласъ, холодъ, хладъ, морозъ, мразъ, брѣма, беремя, сторона, страна, хранити, хоронити, волость, власть, врѣма, веремя, мракъ, морокъ.

Вправа 9. *Доведіть, що в словах хлѣбъ, трава, слава, плавати, правъда, слѣпъ, слабъ, грабити, рѣзати, стрѣла сполуки ра, ла, рѣ, лѣ не є неповноголосними.*

Вправа 10. *На основі наведених слів реконструйте праслов'янську форму. Зробіть висновок про долю сполучень «голосний + плавний» на початку слова в слов'янських і неслов'янських мовах.*

Др. лебедь, укр. лебідь, рос. лебедь, польс. *abeđz*, болг. лебед, двн. *elbiž*.

Др. локъть, укр. лікоть, рос. локоть, болг. *лакът*, макед. *лакот*, чеськ. *loket*, прус. *alkunis*.

Др. лодия 'човен', рос. лодка, чеськ. *lod'*, болг. *ладия*, лит. *aldijà*, дат. *olde* 'корито'.

Др. лось, укр. лось, польс. *łoś*, словц., чеськ., болг. *лос*, дісл. *elgr*, дангл. *eolh*.

Др. рало, укр. рало, бр. рала, польс. *radło*, болг. рало, лит. *árclas* 'соха', лат. *arātrum* 'соха, плуг'.

Др. ровъныи, укр. рівний, рос. ровный, болг. равен, польс. *równy*, прус. *arwis* 'справжній, вірний'.

Вправа 11. *Доведіть, що давньоукраїнська форма рамено й готська arms 'рука' споріднені.*

Вправа 12. *Порівняйте наведені форми й реконструйте праслов'янський відповідник. У яких словах сполучення ра, ла, ро, ло на початку*

слова етимологічні, а в яких утворені зі сполучень «голосний + плавний» на початку слова?

Др. лавица 'ослін', лит. *láva* 'ліжка', лтс. *láva* 'нари, лава'; др. лагодити 'робити приємне, потурати', лит. *lóga* 'раз, черга', лтс. *lāga* 'ряд, порядок'; др. ланита, гот. *aleina* 'ліктьова кістка', лат. *ulna* 'нижня частина руки'; др. лань, прус. *alne*, лтс. *alnis* 'лось', лит. *álnė*; др. лежати, гот. *ligan*, лат. *lectus* 'ліжка, постіль'; др. лѣниви, лтс. *lēns* 'повільний, лагідний', лат. *lenis* 'ніжний, м'який'; др. лебеда (лобода), лат. *albus* 'білий, блідий, світлий'; др. лоза, лит. *lazda*, прус. *laxde* 'ліщина'; др. лань, дірл. *elit* 'сарна', лтс. *alnis* 'лось'; др. рак, лит. *ėrkė* 'кліщ', лтс. *ėrce* 'кліщ, скалка'; др. рана, дінд. *vraṇáh* 'щілина, тріщина'; др. робити, гот. *arbaips* 'робота, нужда', свн. *ar(e)beit* 'робота, тягота, нужда'.

Вправа 13. На основі праслов'янських форм утворіть давньоукраїнську. Зробіть висновок про тип інтонації (висхідна / спадна) у сполуках *or, *ol.

*oržьпъ, *orzьpъja, *olkomъ, *ortajъ, *ordъ, *orzkošъ, *olnita, *ortъ, *orlъja, *orzoritі, *olkъть.

Вправа 14. Визначте, яке чергування відбувається в коренях слів, поясніть його причини: пшениця – пшоно, чорний – чернець, шести – шостий, чотири – четвертий, женити – жонатий, вечеря – вечора.

Вправа 15. Поясніть, чому не відбувся перехід [e] в [o] після шиплячих у словах чешу, щезну, шепчу; грушевий, печений, ношений; вечеря, печеня; краєчок, вершечок, кружечок.

Вправа 16. Чи закономірно виникл звук [o] на місці [e] після шиплячих у таких словах: жоні, бджолі, щоці; вечоріти, чорніти, жовтіти. Поясніть причини змін.

Вправа 17. Порівняйте наведені форми української, російської та білоруської мов, поясніть відмінності в уживанні [e] після шиплячих та [j].

Укр. м.	Рос. м.	Білор. м.
жонá	женá	жónка
жóлудь	жéлудь	жолуд
чоловѝк	человѝк	чалавѝк
бджолá	пчелá	пчала
шóвк	шѝлк	шоўк
йогó	егó	ягó
жóвтий	жѝлтый	жоўты
чóрний	чѝрный	чóрны

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дайте відповіді на питання.

Які голосні називають редукованими? Коли й на основі яких звуків вони виникли?

Перерахуйте сильні та слабкі позиції редукованих.

Коли відбувся занепад редукованих на східнослов'янському ґрунті?

Які зміни в системі вокалізму давньоукраїнської мови були зумовлені занепадом редукованих голосних у слабкій позиції та їх вокалізацією в сильній?

Які зміни відбулися в системі консонантизму давньоукраїнської мови внаслідок занепаду редукованих голосних у слабкій позиції?

Коли й за яких умов розвинулося друге повноголосся? Порівняйте його умови з умовами першого повноголосся. Як друге повноголосся відображене в сучасній українській мові?

Які чергування голосних виникли внаслідок занепаду редукованих [ь] та [ъ]?

Поясніть причини виникнення подовження м'яких приголосних в українській мові.

Перерахуйте фонетичні зміни давньоукраїнської мови, не пов'язані з занепадом редукованих голосних.

Вправа 1. *Визначте позиції редукованих голосних у наведених словах.*

Гърло, сьнь, кѣто, мьного, сѣбрьати, тѣсть, тѣща, шѣвьць, стѣкло, лѣбѣ, сѣто, правѣдьнии, осьль, рѣпѣть, пѣськѣ, сѣлньце, подѣшьва, множьство, зѣрно, бѣчела, тѣпѣтати, дѣва, молодѣць, гѣрньчарѣ, пѣтица, дѣчерѣ, кѣнижьникѣ, чѣстьнии, вѣлкѣ, льгота, шѣлкѣ, грѣшьнѣ, глѣтька, бѣльскѣ, мѣртвьць, вѣрба, скѣрбѣ, жѣрьць, мирѣьскѣи, мѣрочѣникѣ, горѣькѣ, мѣньшьмѣ, творѣць, трѣвога, крѣвь.

Вправа 2. *Визначте, у яких словах виділені [u] та [ы] – голосні повного творення, а в яких – редуковані.*

Житиє, крыти, крыю, мирьньи, мирѣ, мыти, мыю, нѣкѣи, лити, лию, веселиє, убица, ночью, учение, добрыи, выя, худыи, ныю, пияница, путаница, дружньи, сынѣ, сини, милостию, шѣствие.

Вправа 3. *Яке чергування ілюструють наведені пари слів? Поясніть історичні причини його появи. Відтворіть давньоукраїнську форму наведених слів. Поділіть слова на групи залежно від походження в них голосних [o], [e].*

Зов – звати, день – днем, журавель – журавля, орел – орла, коноплі – конопель, вузол – вузла, земля – земель, пісок – піску, хлопець – хлопця, сосна – сосен, свекор – свекра, вітер – вітру, вівця – овець, пес – пса, вогонь – вогню, тьмяний – темний, купець – купця, крапля – крапель, замок – замка, лікоть – ліктя, пісня – пісень, сто – сотня, правда – справедливий, палець – пальця, месник – помста.

Вправа 4. *Запишіть форму наведених слів в сучасній українській мові. Визначте, у яких з них редуковані голосні зазнали закономірних змін, а в яких змінилися під впливом аналогії.*

Львъ – льва, бръвь – брѣви, мѣхъ – мѣха, лѣбъ – лѣба, мотѣчькѣ – мотѣчка, рѣтъ – рѣта, цвѣтъкѣ – цвѣтка, Смольньскѣ – Смольньска, отьць – отьця, Києвъць – Києвъця, дѣска – на дѣсцѣ, блѣха – блѣсѣ, сънь – засънути, вѣньць – вѣньця.

Вправа 5. *Поясніть вживання голосних [o], [e] та [u] після сонорних у наведених словах. Запишіть давньоукраїнську форму та відповідник у сучасній російській мові. Поясніть фонетичні відмінності між словами в українській та російській мовах.*

Кров, кривавий, дрижати, тривога, брова, чорнобривець, глотка, глитати, бриніти, гриміти, дригати, крихта, тримати, тривати, блиск, блищати, блимати, криниця, хрест, християнин.

Вправа 6. *Яке фонетичне явище засвідчене написанням слів: мѣльва, зръноу, мъртъвь, мѣльнии, съмъртъь (Ізборник Святослава, 1076 р.).*

Вправа 7. *Користуючись етимологічним словником, визначте, у яких словах засвідчене перше, а в яких – друге повноголосся. Відтворіть праслов'янські форми.*

Терень, беречи, голось, ворогъ, верема (Ізборник Святослава, 1076), золото, порогъ, порошок, полонъ, дологъ (Договірна грамота князя Мстислава, 1229), полова, верещати, молонъ (Київський псалтир, веретено, веревна (Новгородський парамійник, 1271), умерети (Крехівський апостол, 1560), волочити, полонити, морозъ, голова, Всеволодь.

Вправа 8. *Яке фонетичне явище, зумовлене занепадом редукованих голосних, засвідчене написанням слів: ремѣнь, матѣрь, корѣнья (Галицьке євангеліє, 1266-1302 рр.); слувъ, по правуи руцѣ, пульночи (Пересопницьке євангеліє, 1556-1561 рр.).*

Вправа 9. *Відтворіть давньоукраїнську форму наведених слів. У яких з них перехід [o] або [e] в [i] фонетично закономірний, а у яких – ні. Свій висновок обґрунтуйте.*

Сім, підгір'я, бліх, голів, боліт, кільце, погірдний, кінець, рівень, жінка, ремінець, гінця, брів, поріг, молодість, вісім, рідня, зірка, вільний, ніготь, вікно.

Вправа 10. *Поділіть слова на групи залежно від походження голосного [i]. Поділ обґрунтуйте.*

Вінок, лікувати, сіль, ремінь, вільний, піч, вівця, вітер, відро, шість, летіти, стіл, від, літо, мішок, вечір, дім, тіло, загін, ніс, сніп, осінь, імла, дід, міра, сіно, діти, річка, віче, гріх, рівчак, суміжний, гість, камінь, лігво, світло, іржа.

Вправа 11. *Визначте чергування голосних у коренях слів. У яких словах виділені голосні [o], [e] етимологічні, а в яких – секундарні. Запишіть форму слів у давньоукраїнській мові до занепаду редукованих.*

Кінь – коня, плід – плоду, корінь – кореня, вікно – вікон, вогні – вогонь, корабель – корабля, мішок – мішка, горе – гіркий, повний – повен, човен – човна, сто – сотня, вишень – вишня, вогонь – вогню.

Вправа 12. *Поясніть появу протетичних голосних у словах илвова (Українські грамоти, 15 ст.), ірвы (Климентій Зіновійв, вірші, 17 ст.), илжа (Тайна тайных, 16 ст.), Овручь.*

Вправа 13. *Визначте, у яких словах у групах приголосних, утворених після занепаду редукованих, відбулося спрощення, а в яких – ні. Які нові групи приголосних стали можливими в давньоукраїнській мові після занепаду редукованих голосних у слабкій позиції? Чому вони були неможливими в праслов'янській мові?*

Бъчела, сѣдло, позьдно, ремесльникъ, жьньць, бѣдѣние, пѣхнути, тѣпѣтати, кѣде, ногѣти, локѣти, трескънути, сѣлньце, сѣчастѣливѣ, стѣкло, дѣчерь, метѣла, мѣгла, пѣса, шѣвьць, мѣну, жѣдати, користѣньни, горньчарѣ, вѣся, вѣнукѣ, кождѣньни, чѣстѣньни, лѣгати, радостѣно, мѣстѣце, вѣдовьца, прочѣти, тѣма, сѣрдѣце, тѣижѣдѣня, маслѣньни, пискънути.

Вправа 14. *Поясніть причини втрати кінцевого -л в одних дієслівних формах минулого часу чоловічого роду (неслѣ, везлѣ, моглѣ, пеклѣ) і збереження його в інших (велѣ, селѣ, далѣ).*

Вправа 15. *Запишіть форми слів у сучасній українській літературній мові й прокоментуйте зміни приголосних, які відбулися в них.*

Веселиє, сѣдоровиє, бѣчела, єстѣство, шѣмель, крѣстѣ, чѣто, ручѣникѣ, высѣшии, дѣхорѣ, судия, дѣхнути, пророцѣство, мазию, знаніє, колосіє, кѣто, низѣшии, моцію, сѣбожиє, дѣдичѣство, галичѣський.

Вправа 16. *Визначте, які фонетичні перетворення, зумовлені занепадом редукованих голосних, відбулися в словах український, руський, козацький, запорізький, галицький. Доберіть відповідники в російській мові, поясніть відмінності.*

Вправа 17. *Поясніть фонетичні відмінності між українськими та російськими словами: степ – степь, голуб – голубь, любов – любовь.*

Завдання на повторення й узагальнення пройденого матеріалу

Вправа 1. Користуючись етимологічним словником, поясніть походження шиплячих приголосних у наведених словах.

а) жиръ, дружьба, жаръ, дрѣжати, жати, жаба, вражьский, жена, важити, можетъ, ножъ, ножька, жадати, жалъ, дажь, жѣдати, жѣвати, жукъ, ложе, княже, ужь, жѣлтыи;

б) бочька, ключь, челядь, чаша, честь, чаща, личина, лучь, часъ, значение, кочу, точу, мѣлчати, беречи, дѣчи, кличу, учити, собачии, чадо, чудо, чѣто, кричати, чаръ, чело, свѣча, лечу, кричу, часть;

в) шеломъ, мѣшати, пошестъ, каша, мышь, шѣпѣтъ, шаль, пишу, кошька, шити, ноша, вушько, дышати, шестъ, машу.

Вправа 2. Добираючи спільнокореневі слова, поясніть походження звукосполучення [шч] у словах пѣщаныи, чаща, бльщати, гуща, пущу, пищати, полощу, прощение, пуща.

Вправа 3. Установіть походження звуків [л], [л'] у наведених словах.

Земля, скѣрблю, плевати, сплю, ловлю, племя, плакати, громлю, лѣзти, конопля, журавль, доля, лице, стремлѣние, куплю, воля, лити, бльскъ.

Вправа 4. З'ясуйте походження виділених голосних у словах.

Вечір, гриміти, тінъ, сила, мовчати, кінець, постіль, раб, жати, путо, земель, лікоть, пшоно, стіл, тривога, лоб, мию, хрест, ладо, ремінь, лісок, осінь, чотири, імла, вихор, осетер, Олександр, пісок, блоха, чого, влада, гріти, жовтий, гіркий, кричати, олень.

Вправа 5. Доведіть, що наведені слова спільнокореневі.

Начало – коньць, жаръ – горѣти, гърло – жърло, плести – плоть, рѣзати – разити, крыти – покровъ, велѣти – воля, вити – вѣньць, ходити – шѣдъ, годити – жѣдати, взоръ – заря – зърцало, коса – чесати, стелю – столъ – стѣлати, реку – пророкъ – прерѣкати – рьци – нарицати, тыкати – тѣкнути – тѣчка, вѣдьма – вѣсть – вѣщии – невѣжа, кадити – чадъ, ножъ – заноза, зракъ – позоръ, слово – слути – слухъ – слава, чъмелъ – комаръ.

Вправа 6. Зробіть фонетичний аналіз тексту (с. 64–80).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ з історичної фонетики української мови

1. На основі якого методу реконструйовані форми праслов'янської та праїндоєвропейської мов?
  - а) структурного;
  - б) зіставного;
  - в) описового;
  - г) порівняльно-історичного.

2. Дифтонг – це:
  - а) сполучення двох голосних звуків в одному складі;
  - б) сполучення голосного й приголосного, які функціонують як один звук;
  - в) сполучення двох літер на позначення одного звука;
  - г) сполучення двох приголосних звуків в одному складі;
  - д) літера на позначення двох звуків.

3. У системі вокалізму праїндоєвропейської мови функціонували:
  - а) голосний [*ě];
  - б) носові голосні;
  - в) довгі й короткі голосні;
  - г) голосний [*y];
  - д) редуковані голосні;
  - е) складотворчі сонанти;
  - є) дифтонги й дифтонгічні сполуки.

4. У вокалічній системі праслов'янської мови голосних звуків було:
  - а) 48;
  - б) 54;
  - в) 11;
  - г) 6;
  - д) 5.

5. Оберіть варіант, у якому названі мови, що виникли внаслідок розпаду праслов'янської мови-основи:
  - а) українська, білоруська, російська, польська, чеська, грецька, сербська, болгарська, латинська, хорватська, словенська;
  - б) українська, білоруська, російська, польська, чеська, словацька, сербська, болгарська, македонська, хорватська, словенська;
  - в) українська, білоруська, російська, польська, чеська, латиська, сербська, болгарська, македонська, литовська, словенська;
  - г) українська, білоруська, російська, польська, чеська, латиська, румунська, болгарська, македонська, литовська, молдавська.

6. *Протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю пов'язано з:*
- а) втратою придихових приголосних;
  - б) змінами приголосних у сполученні з [*j];
  - в) занепадом редукованих голосних;
  - г) дією закону висхідної звучності;
7. *Хто довів існування носових голосних у старослов'янській мові?*
- а) М.Максимович;
  - б) О.Потебня;
  - в) С.Смаль-Стоцький;
  - г) О.Востоков;
  - д) Ю.Шевельов.
8. *Який з названих періодів розвитку мови засвідчений писемними пам'ятками?*
- а) праслов'янська мова;
  - б) балто-слов'янська мовна єдність;
  - в) давньоукраїнська мова;
  - г) праіндоєвропейська мова;
  - д) ностратична мова.
9. *Принцип сингармонізму, який діяв у праслов'янській мові, полягав у тому, що:*
- а) склади мали закінчуватися голосним звуком;
  - б) у межах складу поєднувалися звуки подібної артикуляції;
  - в) усі склади мали закінчуватися на приголосний;
  - г) у межах складу могли поєднуватися тільки звуки різної артикуляції.
10. *Оберіть найповнішу відповідь. Монофтонгізація дифтонгів відбувалася:*
- а) тільки в кінці слова;
  - б) тільки перед приголосним;
  - в) в абсолютному кінці слова і перед приголосним;
  - г) на початку слова;
  - д) перед голосним.
11. *Укажіть варіант, у якому наведене зайве слово:*
- а) *aṣsos;
  - б) *kendos;
  - в) *maṣsos;
  - г) *keṣdos.
12. *Оберіть пари слів, у яких чергування голосних у корені зумовлені найдавнішими часокількісними аблаутами:*
- а) летіти – лігати;
  - б) сідати – садити;

- в) носити – нести;
- г) гонити – ганяти;
- д) звук – дзвякнути.

13. Добираючи спільнокореневі слова, визначте варіант, у якому в усіх словах звук [с] за походженням вторинний:

- а) нести, вести, класти, плести;
- б) мести, красти, пасти, вѣсти;
- в) вести, вѣсть, сѣсти, класти;
- г) трясти, сѣсти, брести, бости.

14. Установіть відповідність між дифтонгами та звуками, які утворилися внаслідок їх монофтонгізації:

а) [$*\widehat{au}$], [$*\widehat{au}$];	1) [$*\acute{e}$];
б) [$*\widehat{ou}$], [$*\widehat{ou}$];	2) [$*i$];
в) [$*\widehat{oi}$], [$*\widehat{oi}$] (при низхідній інтонації);	3) [$*u$];
г) [$*\widehat{ei}$], [$*\widehat{ei}$];	4) [$*'u$].
д) [$*\widehat{ai}$], [$*\widehat{ai}$];	
е) [$*\widehat{eu}$], [$*\widehat{eu}$];	
є) [$*\widehat{oi}$], [$*\widehat{oi}$] (при висхідній інтонації).	

15. Добираючи спільнокореневі слова, визначте варіант, у якому в усіх словах звук [ч] утворився внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін у сполуках [$*gt'$], [$*kt'$]:

- а) мочи, печи, свѣча;
- б) сѣчи, стеречи, круча;
- в) речи, мочи, беречи;
- г) круча, плече, челнь.

16. Оберіть варіант, у якому в усіх словах внаслідок дії закону відкритого складу розвинулася вторинна складотворчість [$*r$], [$*l$].

- а) $*zьrno$, $*gora$, $*vorna$;
- б) $*volsъ$, $*bьrati$, $*pьrstъ$;
- в) $*vьlna$, $*bergъ$, $*pelnъ$;
- г) $*polje$, $*korva$, $*golsъ$.

17. Гіатус – це:

- а) збіг голосних звуків на межі слів;
- б) збіг приголосних звуків на межі слів;
- в) збіг голосного й приголосного звуків на межі слів;
- г) спрощення у групах приголосних, що виникали на межі слів.

18. Оберіть варіант, у якому в слові не відбулося утворення носового голосного:

- а) $*m\acute{e}msos$;

- б) *g'ombhos;
- в) *dek'mtos;
- г) *rominatej.

19. Яке чергування виникло в українській мові внаслідок утворення й подальшої деназалізації носових голосних в одних позиціях і розподілу дифтонгічних сполук між складами – в інших?

- а) [e] з [o] після шиплячих та [j];
- б) [a] – [им] – [м], [a] – [ин] – [н];
- а) секундарних [o], [e] з нулем звука;
- г) [н] – [н'].

20. Оберіть варіант, у якому [з'], [ц'], [с'] у словах утворені тільки внаслідок III перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:

- а) нозѣ, руцѣ, лице, отьць;
- б) цѣна, зьрцало, коньць, овьца;
- в) жьньць, сѣдь, зѣло, ученица;
- г) вѣньць, мърцати, кѣнязь, пѣтица.

21. Оберіть варіант, у якому шиплячі [ж], [ч], [ш] у словах утворилися тільки внаслідок I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:

- а) мълчати, читати, свѣча, жьлтьи;
- б) ручька, боже, груша, вишьня;
- в) дружити, дышати, кричати, книжька;
- г) круча, вѣче, сѣча, пишу.

22. Встановіть відповідність між словом та явищем, унаслідок якого були утворені виділені приголосні звуки (або звукосполюки):

а) лечу;	1) I палаталізація;
б) стеречи;	2) [*dj];
в) пишу;	3) [*stj];
г) душа;	4) [*skj];
д) воля;	5) [*gt'];
е) ножька;	6) II палаталізація;
є) мьщу;	7) [*tj];
ж) криница;	8) [*chj];
з) ножь;	9) [*rj];
и) рьци;	10) [*zj];
і) лювлю;	11) [*lj];
ї) пряжа;	12) [*vj];
й) земля;	13) [*nj];
к) вечеря;	14) III палаталізація;
л) конь;	15) [*mj];
м) люблю.	16) [*bj].

23. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах звук [ч] має однакове походження:*
- а) очи, сѣчи, кричати, почати;
  - б) человѣкъ, чело, дѣчи, печь;
  - в) круча, свѣча, лечу, хочу;
  - г) речи, плачь, черньць, меч.

24. *Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних зумовлені:*
- а) дією в праслов'янській мові принципу висхідної звучності;
  - б) дією в праслов'янській мові принципу сингармонізму;
  - в) занепадом редукованих;
  - г) є стихійною зміною, причини якої мовознавцями досі не встановлені.

25. *Яка з перелічених змін відбулася у формах *kōstīn, *mēdūn?*
- а) поява редукованого після кінцевого приголосного, що зумовлено дією закону відкритого складу;
  - б) утворення носового голосного;
  - в) форми залишилися без змін;
  - г) занепад кінцевого приголосного *n.

26. *Встановіть відповідність між праслов'янською формою, змінами, які пізніше в ній відбулися, та давньоукраїнською формою:*

1) *geĭma;	а) утворення носового голосного; протеза; деназалізація;	I жажа;
2) *gvoĭzda;	б) утворення носового голосного; зміна приголосного у сполученні з [*j]; I перехідна палаталізація; деназалізація;	II чадо;
3) *enzykь;	в) занепад кінцевого приголосного; утворення носового голосного; I палаталізація; деназалізація;	III рьци;
4) *gendja;	г) монофтонгізація дифтонга; II перехідна палаталізація (дистантна акомодация);	IV зима;
5) *гькоj;	д) занепад кінцевого приголосного; монофтонгізація дифтонга; II перехідна палаталізація;	V яззыкь;
6) *kendos.	е) монофтонгізація дифтонга, II перехідна палаталізація.	VI звѣзда.

27. *За якої умови перехід [*g], [*k], [*ch] у [*z'], [*c'], [*s'] після [*e], [*ь], [*i] та [*r] не відбувався?*

- а) якщо в наступному складі виступали голосні [*ь], [*i];
- б) якщо в наступному складі виступав будь-який голосний непереднього ряду;
- в) якщо після [*g], [*k], [*ch] виступав приголосний;
- г) якщо в наступному складі виступали голосні [*ь], [*у].

28. Встановіть відповідність між рядом та голосними, які до нього належали в праслов'янській мові:

а) передній;	1) [*i];
	2) [*a];
	3) [*u];
	4) [*ě];
б) середній;	5) [*y];
	6) [*ь];
	7) [*Q];
	8) [*e];
в) задній.	9) [*o];
	10) [*ę];
	11) [*ъ].

29. Унаслідок дії закону відкритого складу протетичний [*v] для усунення зіяння виникав перед:

- а) [*a], [*ę], [*ь], [*i];
- б) [*ъ] (< [*ǔ]), [*y] (< [*ū]);
- в) будь-яким голосним переднього ряду;
- г) будь-яким голосним непереднього ряду.

30. Оберіть правильне твердження. У формах *kydnontej, *obvlastь унаслідок дії закону відкритого складу:

- а) в обох словах утворилися носові голосні;
- б) відбулися асимілятивно-дисимілятивні зміни;
- в) змін не відбулося;
- г) відбулося спрощення у групах приголосних, пов'язане з переміщенням приголосних на межі складу;
- д) відбувся занепад кінцевого приголосного.

31. Оберіть правильне твердження:

- а) носові голосні [*Q] та [*ę] зазнали деназалізації в усіх слов'янських мовах і рефлексувалися як чисті [o] та [e];
- б) носові голосні [*Q] та [*ę] зазнали деназалізації в усіх слов'янських мовах, крім польської, і дали у них різні рефлекси, зокрема в українській та російській мовах – чисті [y] та [a];
- в) носові голосні [*Q] та [*ę] зазнали деназалізації тільки в східнослов'янських мовах; носовий [*Q] змінився у чистий [y], носовий [*ę] залежно від наголосу – в [a] або [e];
- г) носові голосні [*Q] та [*ę] зазнали деназалізації тільки в українській мові й рефлексувалися як чисті [y] та [a].

32. У якому наріччі української мови виявляється залежність переходу [**e*] в [*a*] або [*e*] від наголосу?
- південно-східному;
  - північному;
  - південно-західному;
  - у жодному.
33. Установіть відповідність між історичним чергуванням у коренях слів сучасної української мови та причиною, яка його зумовила:
а) жати – жну;	1) монофтонгізація дифтонгів;
б) пити – поїти;	2) утворення носових голосних;
в) летіти – літати;	3) найдавніше якісне чергування голосних у дифтонгічних сполуках, з яких потім утворилися носові голосні;
г) трусити – трясти.	4) найдавніший часокількісний аблаут.
34. Перехід [*e*] в [*o*] після шиплячих та [*j*] відбувався за умови:
- якщо в наступному складі були голосні [*o*] та [*ъ*];
  - якщо в наступному складі виступав голосний переднього ряду;
  - якщо наступний приголосний зазнав змін у сполученні з [**j*];
  - якщо в наступному складі виступав голосний непереднього ряду, а наступний приголосний був твердим.
35. Оберіть варіант, у якому правильно названо причину переходу [*e*] в [*o*] в слові чотири та збереження [*e*] в слові шести:
- вплив зовнішньої аналогії в слові *шести* та фонетично закономірна зміна в слові *чотири* перед складом з голосним [*и*] ← [*ы*];
  - вплив зовнішньої аналогії в слові *чотири* та фонетично закономірне збереження [*e*] в слові *шести* перед складом з голосним [*и*] ← [*i*];
  - перехід [*e*] в [*o*] в слові *чотири* перед складом з голосним [*и*] ← [*ы*] та збереження [*e*] в слові *шести* перед складом з голосним [*и*] ← [*i*] є фонетично закономірними;
  - обидва слова зазнали впливу аналогії.
36. Оберіть правильне твердження. Звук [*o*] у формах бджолі, жоні, (на) чолі – це:
- фонетично закономірне явище, пов'язане з переходом [*e*] в [*o*] після шиплячих та [*j*] перед складом з голосним переднього ряду;
  - аналогія до інших відмінкових форм цих слів, яка виникає у зв'язку з дією тенденції до фонетичного вирівнювання основ;
  - етимологічний голосний;
  - секундарний голосний, що виник внаслідок вокалізації редукованого [*ъ*].

37. *Повноголосся – це:*
- а) звукосполюки -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці давніх *tort, *tolt, *tert, *telt;
  - б) звукосполюки -ро-, -ло-, -ре-, -ле- на місці давніх *tort, *tolt, *tert, *telt;
  - в) звукосполюки -ор-, -ол-, -ер-, -ел- на місці давніх *tort, *tolt, *tert, *telt;
  - г) звукосполюки -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці давніх *trot, *tlot, *tret, *tlet.
38. *Оберіть варіанти, у яких усі слова містять неповноголосні сполюки:*
- а) сладъкъ, прахъ, кладъ, братъ;
  - б) солодъ, голодъ, коробъ, вересъ;
  - в) млѣко, врана, младъ, брѣгъ;
  - г) правда, слава, слѣдъ, стрѣла;
  - д) врагъ, глава, плѣнь, блато.
39. *Розвиток повноголосся пов'язаний з:*
- а) дією закону відкритого складу і втратою складотворчості сонантами;
  - б) дією принципу сингармонізму і втратою складотворчості сонантами;
  - в) занепадом редукованих голосних;
  - г) припиненням дії закону відкритого складу.
40. *Оберіть варіант, у якому правильно реконструйована праслов'янська форма слова шолом:*
- а) *šlemъ;
  - б) *cholomъ;
  - в) *cholmъ;
  - г) *šlomъ;
  - д) *chlomъ;
  - е) *chelmъ.
41. *Оберіть варіант, у якому всі слова зберегли сліди висхідної звучності в сполюках *tort, *tolt, *tert, *telt:*
- а) берегъ, воронъ, солодъ, холодъ;
  - б) морозъ, береза, болото, корова;
  - в) желобъ, полова, шеломъ, колода;
  - г) норовъ, колосъ, полонъ, дерево.
42. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах неповногласні сполюки ра, ла, рѣ, лѣ свідчать про старослов'янське походження слів:*
- а) чрѣда, гражданинь, плѣнь, градъ (метеорологічне явище);
  - б) правьда, бьрати, гладъкъ, грѣхъ;
  - в) злато, глава, стрѣла, слама;
  - г) слѣдъ, слава, зракъ, смрадъ;
  - д) градъ (місто), младъ, нравъ, срѣда.

43. *Оберіть варіант, у якому усі слова засвідчують висхідну інтонацію в сполуках *ort, *olt, *ert, *elt:*

- а) робота, расти, локъть, лобода;
- б) рамено, лось, рѣдъкыи, лебедь;
- в) рабъ, рало, лань, рѣзъкъ.

44. *Перехід [*je] в [o] на початку слова відбувся:*

- а) в усіх східнослов'янських мовах;
- б) тільки в українській мові;
- в) в усіх слов'янських мовах;
- г) в усіх східнослов'янських і західнослов'янських мовах.

45. *Збереження початкового [*je] в словах ерепенитися та ежевика (рос.) пояснюють:*

- а) запозиченням їх з інших мов;
- б) аналогією до слів типу ехидна, ересь;
- в) місцем наголосу в словах;
- г) голосним [e] в наступному складі.

46. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах позиції редукованих відповідають схемі ++-:*

- а) грѣшьнѣ, тѣчьнѣ, вѣсьма, вѣрьнѣ;
- б) горькъ, отъшьли, небесьнѣ, вольнѣ;
- в) льгъкъ, чѣстьнѣ, тѣпѣть, рѣпѣть;
- г) жньць, швьць, льстьць, дньсь.

47. *Оберіть повну відповідь:*

- а) у давньоукраїнській мові були два редуковані голосні [ь] та [ѣ], успадковані з праслов'янської мови;
- б) у давньоукраїнській мові було два редуковані голосні [ь] та [ѣ], а також функціонували їх позиційні варіанти [і] та [ы], що виступали перед [j];
- в) у фонетичній системі давньоукраїнської мови редукованих голосних уже не було, оскільки вони занепали ще в дописемний період, а графеми ь та ѣ використовували на письмі за традицією.

48. *Слабкими для редукованих були позиції:*

- а) в абсолютному кінці односкладового слова;
- б) перед складом з редукованим у сильній позиції;
- в) під наголосом;
- г) перед складом з редукованим у слабкій позиції;
- д) перед сонорним приголосним;
- е) в абсолютному кінці слова;
- є) перед складом з голосним повного творення.

49. *Оберіть варіант, у якому правильно вказані артикуляційно-акустичні властивості голосного [ь]:*

- а) голосний переднього ряду, низького підняття, повного творення;
- б) голосний непереднього ряду, середнього підняття, редукований;
- в) голосний непереднього ряду, низького підняття, повного творення;
- г) голосний переднього ряду, середнього підняття, редукований.

50. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах редукований після [р], [л] стояв у слабкій позиції:*

- а) чорнобривці, блиск, гриміти;
- б) глитати, дрижати, кривавий;
- в) хрест, тримати, брова;
- г) лист, ринва, риба.

51. *Оберіть правильну відповідь. Поява [о] на місці редукованого в слові бльха:*

- а) фонетично закономірне явище, тому що позиція після сонорного для редукованих сильна;
- б) фонетично закономірне явище, тому що позиція перед складом з голосним повного творення для редукованих сильна;
- в) зумовлена аналогією до форми називного відмінка множини;
- г) фонетично закономірне явище, тому що редукований знаходиться в сильній позиції під наголосом.

52. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах [і] з'явився на місці етимологічних [о], [е] у новозакритому складі:*

- а) вітер, тіло, літо, ріка;
- б) лебідь, сіль, біль, камінь;
- в) річ, піч, ніч, сніг;
- г) осінь, тінь, звір, стіл.

53. *Дифтонгічний етап переходу етимологічних [о], [е] в [і] у новозакритих складах встановлений на основі даних:*

- а) діалектів південно-західного наріччя української мови;
- б) діалектів північно-східного наріччя української мови;
- в) діалектів північного наріччя української мови;
- г) польської мови;
- д) білоруської мови.

54. *Друге повноголосся розвинулося зі сполук:*

- а) *tort, *tolt, *tert, *telt;
- б) *trot, *tlot, *tret, *tlet;
- в) *тыrt, *тыlt, *тыrt, *тыlt;
- г) *тыт, *тыт, *тыт, *тыт.

55. *Оберіть правильне твердження:*

- а) перше східнослов'янське повноголосся описав М.Максимович (у праці «О полногласии»), друге – О.Потебня;
- б) перше східнослов'янське повноголосся описав О.Потебня (у праці «О полногласии»), друге – М.Максимович;
- в) перше й друге повноголосся описав О.Потебня;
- г) перше й друге повноголосся описав М.Максимович;
- д) перші праці про розвиток повноголосся в східнослов'янських мовах належать Ю.Шевельову.

56. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах засвідчене II повноголосся:*

- а) корова, болото, ворона;
- б) *рос.* долог, *рос.* полон, *укр.* терен;
- в) пелена, *діал.* веревка, велет;
- г) селезінка, полон, вереск.

57. *Оберіть варіант, у якому в усіх словах наявні вставні секундрані [o] та [e]:*

- а) пісок, сотий, ніготь;
- б) вихор, вітер, корабель;
- в) молодий, волосся, полоз;
- г) село, море, гора.

58. *Вокалізацію редукованих у словах льва, мѣха, рѣта в українській мові та їх занепад у російській пояснюють:*

- а) переміщенням наголосу на перший склад у цих формах в українській мові;
- б) різним типом інтонації в цих словах в українській та російській мовах;
- в) належністю української та російської мов до різних мовних груп;
- г) тим, що в діалектах, на основі яких сформувалася українська мова, позиція редукованого після сонорного приголосного сильна.

59. *Поява приставного голосного в словах імла, іржа, Овруч зумовлена:*

- а) тенденцією до усунення збігу приголосних на межі слів;
- б) дією принципу сингармонізму;
- в) занепадом редукованого в абсолютному кінці попереднього слова;
- г) дією закону відкритого складу;
- д) занепадом редукованого в слабкій позиції після початкового сонорного приголосного.

60. *Спрощення проривного компонента в сполученнях [*dl], [*tl] у формах *radlo, *sadlo, *mydlo та його збереження у словах сідло, мітла зумовлені тим, що:*

- а) у словах *сідло*, *мітла* сполучення приголосних [дл], [тл] утворилися у писемний період після занепаду редукованих;

б) *сїдо, мїтла* – слова-винятки, у яких спрощення в праслов'янський період не відбулося;

в) слова *сїдо, мїтла* запозичені з польської мови, у якій спрощення у сполуках [*dl], [*tl] не відбулося.

61. Появою «нового Ъ» у писемних пам'ятках засвідчена:

а) поява несправжніх дифтонгів зі сполук [j+ь];

б) етап дифтонгізації в переході етимологічного [e] в [i] у новозакритому складі;

в) етап дифтонгізації в переході етимологічного [o] в [i] у новозакритому складі;

г) поява секундарного [e] на місці редукованого [ь].

62. Оберіть варіанти, у яких названі фонетичні зміни, зумовлені занепадом редукованих голосних:

а) поява закритих складів;

б) деназалізація носових голосних;

в) поява нових груп приголосних;

г) поява фрикативного [ɣ];

д) занепад у словах кінцевого приголосного;

е) подовження приголосних;

є) перехід [ѣ] в [i];

ж) монофтонгізація дифтонгів;

з) друге повноголосся;

и) виникнення секундарних [o], [e].

63. Оберіть варіант, у якому правильно названі хронологічні межі занепаду редукованих голосних у давньоукраїнській мові:

а) XII–XV ст.;

б) XI–XVI ст.;

в) VII–X ст.;

г) XI–XII ст.

64. Оберіть варіант, у якому в словах відбулося спрощення приголосних унаслідок занепаду редукованого в слабкій позиції:

а) ручьникъ, крьсть;

б) сердьце, масльnyi;

в) уздрѣти, страмъ;

г) обозъ, область.

65. Уживання в сучасній українській літературній мові форм інфінітива могли, пекти, сікти замість давніших мочи, печи, сѣчи зумовлене:

а) впливом неслов'янських мов, у яких асимілятивно-дисимілятивні зміни у сполуках [*gt'], [*kt'] не відбувалися;

б) аналогією до форм *могла, пекла, сѣкла*;

в) тим, що на ґрунті тих діалектів праслов'янської мови, на основі яких сформувалася українська мова, зміни в сполуках [*gt'], [*kt'] не відбулися.

66. Встановіть відповідність між словом, зміною, яка відбулася в ньому, та фонетичним процесом, яким ця зміна зумовлена:

а) знание;	1) втрата проривного приголосного;	I асиміляція;
б) стькло;	2) уподібнення [j] м'яким приголосним;	II дисиміляція;
в) мѣрочьникъ;	3) пом'якшення [с] у суфіксі -ьск-;	III спрощення;
г) вълна;	4) зміна [л] на [ў] ;	IV лабіалізація;
д) мирьский.	5) розподібнення приголосних за способом творення.	V подовження.

67. Подовження приголосних звуків виникло внаслідок:

- а) прогресивної асиміляції [j] попереднім м'яким приголосним після занепаду редукованих;
- б) збігу однакових приголосних на межі складів;
- в) асиміляції сусідніх приголосних за місцем і способом творення;
- г) зміни приголосних у сполученні з [*j] у праслов'янській мові.

68. Оберіть правильну відповідь. Розрізнення української та російської форм слів м'ята – мята, черв'як – червяк, п'ять – пять зумовлене:

- а) ствердінням губних приголосних на ґрунті української мови й появою після них епентетичного [j];
- б) палаталізацією губних приголосних у російській мові внаслідок занепаду редукованих;
- в) є споконвічним і зумовлене діалектною диференціацією праслов'янської мови, у якій в одних діалектах губні були тільки твердими, а в інших – палатальними.

69. Встановіть відповідність між фонетичною зміною та періодом, у який вона відбулася:

а) занепад редукованих;	1) індоєвропейська мова;
б) часокількісні аблаутні чергування;	2) праслов'янська мов;
в) повноголосся;	3) протоукраїнська мова;
г) перехідні палаталізації задньоязикових приголосних.	4) давньоукраїнська мова.

70. Встановіть відповідність між чергуванням та причиною його появи:

а) [б] – [бл'], [п] – [пл'], [м] – [мл'], [в] – [вл'];	1) чергування слабкої і сильної позицій [ъ], [ь] після сонорних [р], [л];
б) [а] – [н] – [ин], [а] – [м] – [им];	2) найдавніші чергування голосних;
в) [ро] – [ри], [ло] – [ли];	3) утворення носових голосних;

г) [a] – [o];	4) монофтонгізація дифтонгів;
д) [т] – [ч], [д] – [дж];	5) перехідні палаталізації задньоязикових приголосних;
е) [o] – [i], [e] – [i];	6) зміни у сполуках «губний приголосний + [*j]»;
є) [к] – [ч] – [ц'], [г] – [ж] – [з'], [х] – [ш] – [с'];	7) зміни у сполуках [*dj], [*tj];
ж) [у] – [ов].	8) занепад редукованих.

71. *Оберіть варіант, у якому всі слова є давньоукраїнськими формами:*

- а) жажа, кража, одежа;
- б) невѣжда, жажда, пища;
- в) рождѣство, прошение, сажа;
- г) вождь, освѣщение, одежда.

72. *Встановіть відповідність між фонетичною зміною та словами, які її ілюструють:*

а) чергування етимологічних [o], [e] з [i] в новозакритих складах;	1) сон – снитися, сто – сотня;
б) подовження приголосних;	2) подільський, український;
в) асиміляція за глухістю;	3) місце, гончар;
г) перехід [л] в [љ];	4) вовк, жовтий;
д) поява вставного секундарного;	5) журавель, свекор;
е) спрощення в групах приголосних;	6) гріш, вівця;
є) пом'якшення [с] у суфіксі -ьск-;	7) тхір (← дьхорь);
ж) асиміляція за дзвінкістю;	8) бджола (← бьчела);
з) поява секундарних [o], [e].	9) весілля, угіддя.

73. *Оберіть фонетичні риси, властиві тільки українській мові:*

- а) повноголосся;
- б) перехід початкового [*je] в [o];
- в) чергування етимологічних [o], [e] з [i] в новозакритих складах;
- г) перехід [ѣ] в [i];
- д) монофтонгізація дифтонгів;
- е) деназалізація носових голосних;
- є) злиття давніх [ы] та [i] в один голосний переднього ряду високо-середнього підняття [и];
- ж) занепад редукованих голосних [ъ] та [ь];
- з) збереження м'якості [ц'];
- и) чергування [o], [e] з [∅].

74. *Оберіть варіант, у якому правильно й повно перелічені зміни, що відбулися у слові *pāmṛtīs:*

а) утрата кінцевого приголосного, перехід [*i] в [ь], набуття й подальша втрата складотворчості сонорним [ŋ], утворення носового голосного переднього ряду, деназалізація;

б) утрата кінцевого приголосного, перехід [*i] в [ь], поділ дифтонгічної сполуки між складами;

в) утрата кінцевого приголосного, перехід [*i] в [ь], набуття й подальша втрата складотворчості сонорним [ŋ], утворення носового голосного непереднього ряду, деназалізація;

г) утрата кінцевого приголосного, перехід [*i] в [ь], утворення носового голосного переднього ряду, деназалізація, ствердіння губного приголосного, поява епентетичного [j].

75. Поставте фонетичні зміни в порядку їх хронологічної послідовності:

а) розвиток повноголосся;

б) утворення носових голосних;

в) занепад приголосного [*n] у кінці слова після [*i], [*u];

г) занепад редукованих;

д) поява чергування етимологічних [o], [e] з [i] в новозакритих складах.

76. Оберіть варіанти, у яких названі фонетичні процеси, що зумовили появу шиплячих приголосних:

а) II перехідна палаталізація задньоязикових приголосних;

б) зміни в сполученнях задньоязикових приголосних з [*j];

в) зміна [*s] після [*i], [*u], [*i], [*u], [*r], [*k];

г) зміни в сполученнях сонорних приголосних з [*j];

д) III перехідна палаталізація задньоязикових приголосних;

е) зміни в сполученнях [*zj], [*sj];

є) утрата придихових приголосних;

ж) I перехідна палаталізація задньоязикових приголосних;

з) зміни в сполученнях [*dj], [*tj];

и) зміни в сполученнях губних приголосних з [*j];

і) занепад редукованих голосних.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ з історичної фонетики української мови

I. НАЙДАВНІШІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

1. Закон відкритого складу. Звукові зміни, спричинені дією закону відкритого складу:
  - переміщення приголосних на межі складу;
  - втрата кінцевих приголосних;
  - монофтонгізація дифтонгів;
  - поява носових голосних;
  - розвиток протези;
  - зміни сонантів [*ŕ], [*l̥], [*m̥], [*ŋ].
2. Три перехідні палаталізації задньоязикових приголосних [*g], [*k], [*ch].
3. Палаталізації приголосних у сполученні з наступним [*j].

I варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **kenstīs*.
2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **mēsink-*.
3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *другъ – друже – друзи – дружю, духъ – (въ) дусѣ – душа, крикъ – кричати*.
4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *суша, плачу, мочу, пишу*.
5. З'ясуйте, яке слово зайве: *ручьникъ, свѣча, вѣчьными, начьну, мълчати*.

II варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **kendōs*.
2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **enzukъ*.
3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *горохъ – горошькъ – (въ) горосѣ, нога – ножька – нозѣ, кричати – кричу*.
4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *колю, конь, дружю, служу*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *дышати, ношу, слышати, сушити, грѣшьныи*.

III варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **soŭchīteĭ*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **kvoŭteĭ*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *пухъ – (въ) пусѣ – росъпушити, рука – руцѣ – ручька, гонити – жену*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *прочии, сѣча, воля, мочи*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *вожу, мажу, горожанинъ, хожю, дружьба*.

IV варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **g^helandis*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **gŭbnonteĭ*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *ворогъ – вороже – ворози, пророкъ – пророче – пророци, страхъ – страшнь – страси*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *сторожъ, плачу, ноша, свѣча*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *межа, дажъ, лежати, ножъ, лажу*.

V варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **krīkēteĭ*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **blīsknonteĭ*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *плакати – плачу, красивий – прикрашати, духъ – душа – душити – (о) дусѣ*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *вяжу, гоню, куплю, мѣшу*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *беречи, мочи, ночь, хочу, волочи*.

VI варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **konsŭnŭs*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **rātpŭĭ*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *ходить – ходжу, пустити – пуцу, пастухъ – пастуше – пастуси*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *люблю, вълль, печи, сажа*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *печи, стеречи, плачу, дъчи, ночь*.

VII варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **rǫkentьkъ*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **agnent*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *вълкъ – вълче – вълци, слухъ – слуси, крутити – кручу*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли шиплячі приголосні в наведених словах: *мажу, грѣшьныи, ночь, хочу*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *пишу, ношу, прошу, мѣшати, вашь*.

VIII варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **lęgētej*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **dęstij*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *міг – можу, мазати – мажу, ухо – (въ) усѣ – ушько*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *рѣжу, ноша, творю, люблю*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *четыри, чистъ, чьрнъ, ночь, вълче*.

IX варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **doŭchĭnŏs*.

2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **męchētej*.

3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *кънига – кънижська – кънизѣ, ликъ – личьныи – лице, мостити – мошу*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *море, земля, круча, вашь*.

5. З'ясуйте, яке слово зайве: *лажу, вожу, дрижати, кажу, ножъ*.

Х варіант

1. Поясніть зміни, які відбулися у слові **grēchoj* (Н.в., мн.).
2. Запишіть давньоукраїнський та український відповідники, прокоментуйте фонетичні зміни: **mŭlkēteĭ*.
3. Прокоментуйте чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] у наведених словах: *кѣнягыни – кѣнязь – кѣняже, прорѣха – прорѣсѣ, просити – прошу*.
4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах: *ножь, поле, волочи, ломлю*.
5. З'ясуйте, яке слово зайве: *печь, пороучениє, нареченьи, начати, чадо*.

II. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ДОІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

1. Перехід [**je*] в [o] на початку слова.
2. Історія повноголосся.
3. Деназалізація носових голосних.

I варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jedŭnъ*.
2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *рука, мясо*.
3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *мати – розъминати – мьну*.
4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **bolto, *berza*.

II варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jezero*.
2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *память, угль*.
3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *възати – възимати – възьму*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **kolda*, **červo*.

III варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jelenь*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *десять*, *зубь*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *начати* – *начинати* – *начьну*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **vorna*, **pelнь*.

IV варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jesenь*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *десять*, *путь*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *трясти* – *трусити*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **solma*, **dervo*.

V варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jelьcha*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *пять*, *утроба*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *звонь* – *звукь* – *звякнути*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **zolto*, **serda*.

VI варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jesetrь*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *зять*, *губа*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *пъну – припинати – пропяти*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **storna, *vorta*.

VII варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **ježina*.

2. До поданих давньоукраїнських слів напишіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *коляда, мукá*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *память – поминати – помънити*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **vorgъ, *melko*.

VIII варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **ježъ*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *кънязь, дубъ*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *дути – дъму*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **korva, *golva*.

IX варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jedinica*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([a]): *языкъ, звукъ*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *съпрягати – съпругъ*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **bergъ, *norvos*.

X варіант

1. Наведіть давньоукраїнський відповідник до поданого праслов'янського слова й поясніть фонетичні зміни: **jego*.

2. До поданих давньоукраїнських слів доберіть старослов'янські відповідники й поясніть походження голосних [y], [a] ([ʼa]): *девять*, *голубь*.

3. Відтворіть праслов'янські форми наведених давньоукраїнських слів і поясніть чергування звуків: *жати* – *съжимати* – *жьму*.

4. Від поданих праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоукраїнської, старослов'янської й сучасної української мов: **borda*, **choldos*.

III. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

1. Занепад і вокалізація редукованих ь та ъ.
2. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі вокалізму:
  - чергування вторинних [o] та [e] з нулем звука;
  - історія етимологічних [o] та [e] в закритих складах;
  - новий **ѣ**;
  - поява вставних [o] та [e] й приставних [i] та [o].
3. Наслідки занепаду ь та ъ у системі консонантизму:
  - спрощення у групах приголосних;
  - асимілятивні й дисимілятивні зміни приголосних;
  - асиміляція [j] попередніми приголосними й подовження приголосних звуків.
4. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j].

I варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [i] в українській мові: *кінь*, *вітер*.

2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [p], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *кръвь*, *кръвавыи*, *дълбати*.

3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [o] та [e] з [Ø]: *жнець* – *женця*, *вікно* – *вікон*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *ледь*, *окъно*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою й поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *могла* – *міг*, *несу* – *ніс*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою й поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *жонатий*, *женити*.

II варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *сіль, сіно*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *гльтати, гльтька, гърло*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *шевець – шевця, перстень – персня*.
4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *медъ, бльскъ*.
5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [о] та [е] з [і]: *кінъ – коня, піч – печі*.
6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [е] в [о] в одних формах та збереження [е] в інших): *четвертий, чотири*.

III варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *рів, дід*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *вьрба, бльха, бльщати*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *книжка – книжок, орел – орла*.
4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *мърочьникъ, търнь*.
5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [о] та [е] з [і]: *вівця – овець, рости – ріс*.
6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [е] в [о] в одних формах та збереження [е] в інших): *вечеря, вечора*.

IV варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *піч, хліб*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *дръжати, дръжъ, мълчати*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *палець – пальця, бобер – бобра*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *къто, съчастьє*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *стіл – стола, річ – речі*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *шести, шостий*.

V варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [i] в українській мові: *сім, вік*.

2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *кръшити, тръвога, вълкъ*.

3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [o] та [e] з [Ø]: *вогонь – вогню, пісок – піску*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *мъгла, камень*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *корінь – кореня, село – сільський*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *чернець, чорний*.

VI варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [i] в українській мові: *осінь, ліс*.

2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *дълго, дръва, твьрдыи*.

3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [o] та [e] з [Ø]: *кіготь – кігтя, свекор – свекра*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *льба, стькло*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *сім – семи, гора – гір*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *пиениця, пионо*.

VII варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *камінь, міра*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *зърно, тълстъ, гръмѣти*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *кубло – кубел, мішок – мішка*.
4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *бъчела, ручьникъ*.
5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [о] та [е] з [і]: *віл – вола, села – сіл*.
6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [е] в [о] в одних формах та збереження [е] в інших): *шовк, жену*.

VIII варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *кінець, ріпа*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *върхъ, жьртва, брънѣти*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *все – весь, вузол – вузла*.
4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *веселиє, овъца*.
5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [о] та [е] з [і]: *камінь – каменя, лід – льоду*.
6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [е] в [о] в одних формах та збереження [е] в інших): *жовтий, шепчу*.

IX варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [і] в українській мові: *шість, гріх*.
2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [р], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *сърдьць, блъха, блъхъ*.
3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [о] та [е] з [Ø]: *ніготъ – нігтя, відро – відер*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *сълньце, знаніє*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *рiв – рову, хмiль – хмелю*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *щоці, чешу*.

Х варіант

1. Відтворивши давньоукраїнські форми, з'ясуйте походження звука [i] в українській мові: *бiй, рiка*.

2. Визначте позиції редукованих [ъ], [ь] у сполуках з сонорними [p], [л]. Запишіть ці слова сучасною українською мовою й поясніть перетворення: *търгъ, бръви, бръвь*.

3. Відтворіть давньоукраїнські форми наведених слів і поясніть чергування [o] та [e] з [Ø]: *зерно – зерен, пасок – паска*.

4. Наведіть сучасні українські відповідники до наведених давньоукраїнських слів. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені в них, і поясніть причини цих змін: *рѣжа, корень*.

5. Запишіть наведені пари слів давньоукраїнською мовою і поясніть чергування [o] та [e] з [i]: *сiль – солі, мела – мiв*.

6. Подані слова запишіть давньоукраїнською мовою і поясніть історичні умови фонетичних змін у них (перехід [e] в [o] в одних формах та збереження [e] в інших): *бджолі, щезну*.

ТЕКСТИ ДЛѦ ЧИТАННЯ Й ФОНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

I

И днѣ прѣклонила сѧ бѣ на отъвечеріе:

И легла (Созоменъ) мало оусноувъ: відѣ въ снѣ . тако шбрѣте сѧ въ дворьци прѣчюднѣ . и въ немъ баше свѣтъ безмѣрными чистъ . и цвѣтове мѣнози различни . и садове вьсацни:

И видѣхъ же ины ограды: таже бѣахоу шбрасли отъ горы до долоу . плоды добровонными и красьными . и вѣтви ꙗ прѣклонило сѧ бѣ до земля . дроугъ дроуга добрѣк:

Пѣтица же многообразны сѣдахоу върхѣ ихъ . пѣснь поюшѧ сладькоу дроуга къ дрѣзѣ прикланяюшти сѧ . млѣчаниа не имоуште:

тако же гласоу слышаноу быти отъ земля до нѣесе . садове же колѣбааху сѧ стояште въ славѣ велицы.

Источьници же течѣахѣ тако и доуга въ красоу стояшти.

Си же ꙗмоу видашѧ . приде къ немоу нѣкыи оуноша красьнѣ зѣло и гла ꙗмоу поиди въ слѣдѣ мене . онъ же иде въ слѣдѣ ꙗго . и придосте къ стоворию золотѣмъ покрѣвеноу.

Изборник 1076 года / подгот. В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. – М. : Изд-во Наука, 1965.

II

Слышахъ нѣкыа мирьскыа лѣнь живоуца . и главѣша къ мѣнѣ . како можемъ съ подроужикѣмъ живоуце и въ печальхѣ соуце . чьрньчьскы жити.

Къ нимъ же отъвѣщахомъ . вьсе ꙗкыко можете благо сътворити сътворите . никого же не оклеветайте . никого же не окрадѣте . никомѣ же не лѣжѣте . оубога не прѣзьрите . никого же не ненавидите . блоуда сѧ въздржите . црѣвньныхъ сѣворѣ не отълоучайте сѧ.

Немощьныа милоуите . никого же не съблзніте чюжеи чади не приближайте сѧ . и довѣльны боудѣте оуроки вашими.

Аще тако творите . недалече боудете цсрѣствиа божиа.

Изборник 1076 года / подгот. В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. – М. : Изд-во Наука, 1965.

III

В лѣто . 75 . 7 . бѣ Кназю Стѣославу възрастьшоу . и възмѣжавшоу . нача вога съвокуплати . многы и храбры . бѣ бо и самъ хоробръ и легокъ . ходѧ акы пардѣсъ . воины многы твораше . възъ бо по себѣ не възаше . ни котла ни масъ варѧ . но по тонкѣ изрѣзавъ . конинѣ . или звѣринѣ . или говѣдинѣ на оугълаехъ испекъ іадаше . ни шатра имаше . но

подъкл^адъ постилаше . а сѣдло въ голова^х . тако же и прочии вои е^ѣ вси
ваху . и посылаше къ страна^м . гл^а хочю на вы ити . и иде на Вку рѣку .
и на Волгу . и налѣзе В^атичи . и ре^т имъ кому дань даете . они же рѣкоша
Козаро^м . по щелагу ѿ рала дае^м.

В лѣт^ѣ . 75 . 7 . бг . Иде Г^ославъ на Козары . слышавше же Козаре .
изыдоша протѣву съ княземъ свои^м . каганомъ . и състѣпиша съ битъ . и
бывши брани межи ими . одолѣ Г^ославъ Козаро^м . и городъ ихъ Бѣлу
Вежу вз^а . и тасы повѣ^а и Касогы . и приде къ Киеву.

Повѣсть врем^яних лѣт (за Іпатііевским списком) // Літопис руський / [пер.
з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

IV

Въ начало испѣрва створі Бѣ нбо и землю въ . а . днѣ . въ втории
днѣ . створи твердь иже е^ѣ посреде водъ . сего же дни раздѣлишася воды
 . полъ ихъ възиде на твѣрдъ . а полъ ихъ по^а твердь . въ . г . днѣ
 стѣтвори море . рѣкы источники и семена . въ . д . слнце и луну . и
 звѣзды . и оукраси Бѣ нбо . видѣв^ъ же пѣрвыи ѿ англѣ старѣшина чину
 англьску . помысли в себе рекъ . сиду на землю и приму землю . и
 поставлю столъ свои . на влацѣхъ сѣверьскихъ . и буду подобень Бѣ . и
 ту авѣ свѣрже и съ нбси . и по немъ спадоша иже бѣша подъ нимъ .
 чинъ . десятин . бѣ же им^а противнику Сатанилъ . в неже мѣсто
 постави старѣшину Мухила . сатана же грѣшивъ помысла своего . и
 ѿпадъ славы пѣрвыа . наре^са противни^ѣ Бѣ . по семъ же въ . е . днѣ .
 створи Бѣ кыты и гады . и рыбы . и птица пернатыа . и звѣри и скоты и
 гады . земныа . въ . з . днѣ стѣвори же Бѣ члѣва . въ . з . днѣ почи Бѣ ѿ
 дѣлъ своихъ еже естъ субота . и насади Бѣ рая на вѣстоци въ Едемѣ . и
 въведе Бѣ ту члѣва егоже созда . и заповѣда ему ѿ древа всякого
 ясти . ѿ древа же едино не ясти . иже е^ѣ разумѣти злу и добру . и бѣ
 Адамъ в рая . и видаше Бѣ и славаше . егда англи славаху Бѣ . и шнъ с
 ними . и възложи Бѣ на Адама сонъ . и оусне Адамъ . и взатъ Бѣ едино
 ребро оу Адама . и створі ему жену . и приведе ю къ Адаму . и ре^т Адамъ
 се кость ѿ кости моеа . и плотъ ѿ плоти моеа . си наре^ться жена . и наре^т
 Адамъ имена всѣмъ ското^м . и птица^м . и звѣре^м . и гадомъ . и самѣма
 англѣ повѣда имени . и покори Бѣ Адаму звѣри и скоты . и вла^ѣше
 всеми . и послушаху его.

Повѣсть врем^яних лѣт (за Іпатііевским списком) // Літопис руський / [пер.
з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

V

такъ приде повелѣ кумиры испроврещи . швы исѣщи . а другыа
огньви предати Перуна же повелѣ привязати къ коневы хвосту . и влещи
с горы . по Боричеву на Ручан . и . вѣ . мужа пристави бити жезлиемъ . се

же не тако древу цююще . но на поругание бѣсѹ . иже прильщаше симъ
вобразомъ . члѣвки да возмѣстѣе приметь ѿ члѣкъ . велии еси Гѣи .
чюдната дѣла твоя . вчера чѣстимъ ѿ члѣкъ . а днѣ поругае^м . и влѣкомоу
же емѹ по Ручаеви къ Днѣпру . плакахѹса его невѣрнии людье . еще во не
вѣхѹ пригали крѣщниа . и привлекше и вринуша и въ Днѣпрѣ . и пристави
Володимерѣ рекѣ аще кде пристанеть . вы то ѿрѣванте его ѿ берега .
дондеже пороги проидеть . тогда вхавитеса его . вни же повѣленое
створиша . тако пѹстиша и . и проиде сквозѣ пороги . извѣрже и вѣтрѣ на
рѣнь . таже и до сего днѣ словѣ^т Перѹна рѣнь . по сем же Володимерѣ .
посла послы своя по всемѹ граду глѣ . аще не вбращетеса кто заоутра на
рѣцѣ . бѣтѣ ли оубогѣ . или нищѣ . или работенѣ . противникѣ мнѣ да
бѹдетъ . и се слышавше людье . с радостью идѣхѹ радѹющеса и глѣхѹ .
аще бы се не добро было . не бы сего князь и воари пригали . наоутрѣта
же изииде Володимерѣ . с попы цѣрцины . и Корсѹньскими на Днѣпрѣ . и
снидеса вѣщисла людии . и влѣзоша въ воду . и стогахѹ вѣи до шеѣ . а
дрѹзнии де персии младѣи же ѿ берега . дрѹзнии же младенци держаще .
свѣршении . же продахѹ . поновѣ же стоаще мѣтвы творахѹ . и вѣше
видити радость велика на нѣси и на земли . толико дшѣ спѣаемы^х .

Повѣсть врем'яних лѣт (за Іпатііевським списком) // Літопис руський / [пер.
з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

VI

Володимерѣ . вчима . и не видѣше ничтоже . и тоужаше велми . и
не домышлѣше что створити . и посла ко немѹ цѣрца рекуще . аще
хощеши болезни сеѣа избыти . то вѣскорѣ крѣтисѣ . аще ли ни то не
имаеши избыти сего . и си слышавѣ Володимерѣ . аще се истина бѹде^т .
по истѣнѣ великѣ Бѣ крѣтъянескѣ . и повелѣ крѣтитисѣ . и епѣпѣ же
Корсѹньскимъ с попы цѣрцины вгласивѣ и и крѣти Володимерѣ . и тако
возложи рѹкѹ на нь . и авѣе прозрѣ . видив же се Володимерѣ . напрасное
исцѣление и прослави Бѣ рекѣ . то первое оувидѣхѣ Бѣ истиньнаго . си же
оувидивше дрѹжа его мнози крѣтишасѣ . крѣти же сѣ въ цѣркви стѣое
Софьи . и естѣ цѣркви та стоаще в Корсѹни гра^{дѣ} на мѣстѣ посредѣ града .
идеже торгѣ дѣютъ Корсоѹнанѣ . полата Володимерѣа воскраи цѣркви
стоитъ . и до сего днѣ . а цѣрчина полата за вѣлтаремѣ . по крѣщнии же
приведе цѣрцю на вѣрѹчение се же не свѣдѹще право глѣютъ . тако крѣтилсѣ
естѣ . в Києвѣ . инни же рѣша в Василевѣ . дрѹзнии же рѣша инако
сказающе и крѣщнѹ же Володимерѹ в Корсѹни . предаша емѹ вѣрѹ
крѣтъяньскѹю.

Повѣсть врем'яних лѣт (за Іпатііевським списком) // Літопис руський / [пер.
з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

VII

Володимѣръ же радъ бывъ тако позна Бѣ самъ и людие его . и возрѣвъ на нѣбо и рче Бѣ великий створивый нѣбо и землю . призри на новыя люди своя . вдан же имъ Гѣи оувѣдити тебе . истеньнаго Бѣ . тако же оувидиша . страны крѣтъяньскыя . и оутверди оу нихъ вѣрѣ правѣю и несъвратнѣ . мнѣ помози Гѣи на сѣпротивнаго врага . да надѣюся на тѣ . и на твою державѣ . повѣжаю козни его и се рекъ . повелѣ рѣвити црѣкви и поставлати по мѣстомъ . идеже стояше кѣмиры и постави црѣвь стѣго Василья на холмѣ . идѣже стояше кѣмири . Перѣнъ и прочии идеже требы творѣхѣ князь и людье . и наставити по градомъ . црѣкви и попы . и людие на крѣщние приводити . по всемъ граѣ и селомъ . и пославъ нача поимати . оу нарочитои чади дѣти и дѣти на оучение книжное . а мѣри же чадъ своихъ плакахѣся по нихъ и еще бо сѣ бахѣ не оутвѣрдилѣ вѣрою . но акы по мерьтвѣцѣ плакахѣся симъ же раздѣланымъ . на оучение книжное . и свѣса пророчѣтво на Рускои землѣ глѣщее . въ шны дѣи оуслышатъ глѣсии словеса книжнаѣ . гаснѣ будеть гѣзыкѣ гѣгнивыхъ . си бо не бѣша прѣди слышали словеса книжнаѣ . но по Бжѣю . строенью . и по мѣти своеи помилова Бѣ .

Повѣсть времѣянихъ лѣт (за Іпатіївськимъ спискомъ) // Літописъ русьскій / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

VIII

Печенѣгъ же бѣ множество много . и оудолжишасѣ встоиче въ граѣ люди и бѣ градъ великъ . и створиша вѣче въ граѣ и рѣша . се хочемъ помрети Ѡ глѣда . а Ѡ князя помочи нѣтъ . да лѣче ли ны оумрети вѣдимсѣ Печенѣгомъ . да кого ли шживаѣ . кого ли оумртѣвѣтъ . оуже помираемъ Ѡ глѣда (...) и бѣ же шдинъ старѣчъ . не былъ вѣчи томъ . вѣпрашаше . что ради створиша вѣче людье . и повѣдаша емѣ . тако оутро хотѣтъ ѣ людье передати . Печенѣгомъ . се же слышавъ . посла старѣишины градъскыя . и рѣ имъ . слышахъ тако хочете передатисѣ Печенѣгомъ . шни же рѣша не стѣрпѣтъ людье голода . и рѣ имъ послушаите мене ж передатисѣ за три дѣи . и азъ что вы велю и створите . и шни же ради и швѣщашасѣ послушати . и рѣ имъ сверете по горьсти швса . или пшеницѣ . или штробъ (...) и повелѣ же имъ створити цѣжъ . в немже варѣтъ кисель . и повелѣ копѣти кладѣзь . и вѣставити тамо кадъ . и нальѣа цѣжа кадъ . и повелѣ копѣти дрѣгии кладѣзь . и вѣставити тамо дрѣгѣю кадъ . повелѣ имъ искѣти медѣ (...) и повелѣ росытити водѣ велми . и вѣльѣати . въ кадъ . (...) наоутрѣѣа же посла по Печенѣгы (...) Печенѣзи же радѣ бывше мнѣще тако хотѣтъ ѣ сѣ передати . а сами избрѣша лѣчшии мѣжи въ граѣ . и послаша ѣа въ граѣ ... и рекаша людие . почто гѣбите себе коли можете перестоиѣти наѣ . аще стоите . і . лѣѣ что можете створити намъ . имѣемъ бо кормѣлю Ѡ

земла . аще ли не вѣрѹете да видите своимъ шчима . и приведоша га къ кладязю . идѣже цѣжь . и почерпоша вѣдромъ . и льгаху в ладкы . и варяху пред ними и тако вариша пред ними . кисель . и поемъ га и приведоша къ другому кладязю и почерпоша сыты . и почаша гати первое сами . потом же и Печенѣзѣ . и оудивишася (...) и вѣсташа ѿ града . и въ свога идоша

Повість врем'яних літ (за Іпатіївським списком) // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

IX

Въ лѣт . ̅҃҃ . фмѣ . Заложилъ гарославъ . городъ великий Киевъ . оу негоже града врата сѹтъ златага заложилъ же и цркви . стѣпа Софья . премѹдрость Бѣю митрополью . и по семь . церквь на Златыхъ вратѣхъ каменѹ стѣпа Бѣа Благовѣщение . сии же премѹдрии князь гарославъ . то того дѣла створи Благовѣщение на вратѣхъ . дати всегда радость градоѹ тому стѣмъ благовѣщениемъ . Гнѣмъ . и мѣтвою стѣпа Бѣа . и архангѣла . Гаврила . по семь стѣго Георгѣа монастырь . и стѣпа Урины . и при семь . нача вѣра крѣтъганьскага плодитиса . и раширати . и чернорисци почаху множитиса . и монастыреве почаху быти . и бѣ гарославъ любѣ црквиныа оуставы . и попы любаше по велику излиха же бѣ любѣ черноризьци . и книгамъ прилежа почитага часто . в днѣ и въ ноци . и собра писцѣ многы . и прѣкладаше ѿ Грѣкѣ на Словеньскыи языкъ . и писма . и списаша многы книги . и списькаими же поучають вѣрнии людье . и наслажаються оучениа бжѣтвенаго гласа . такоже бо нѣкто землю разоретъ . другыи же настѣтъ . нини же пожинають . и гадать пищу бескудну . да и се шѣъ во сего Володимиръ землю разора и оумагни . рекше крѣщениемъ просвѣтивъ сии же гарославъ снѣ Володимеръ . настѣга книжными словесы . срѣца вѣрныхъ . людни . а мы пожинаемъ . оучение приемлюще книжное . гарославъ же съ такоже рекохомъ . любимъ бѣ книгамъ . и многы списавъ . положи въ цркви стѣои Софьи юже созда самъ и оукраси ю иконами многоцѣбными и златомъ и сребромъ . и сосуды црквиными...

Повість врем'яних літ (за Іпатіївським списком) // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

X

Въ лѣт . ̅҃҃ . фѣв . Престависа князь . Рѹскии гарославъ . и еще живѹ сѹщю емѹ наради сны свога реки имъ . се азъ ѿхожю свѣта сего . а вы . снѣовѣ мои имѣите межѣ собою любовь . понеже вы есте братьяа одного шѣа и единой мѣри . да аще бѹдете в любви межѣ собою . и Бѣ . бѹдетъ в васъ . и покоритъ вы . противныа подъ вы . и бѹдете мирно живѹще . аще ли бѹдете ненавистно живѹще . въ распрахъ которающеса . то и сами погивнете . и землю шѣъ своихъ и дѣдъ погубите . иже налѣзоша

трудоу великому . но послушанте братъ брата . пребыванте мирно . се же поручаю в себе мѣсто . столъ свои старѣишому сѣви своему брату вашему . Изаславу Киевъ . сего послушанте . такоже послушасте мене . да ть вы будете въ мене мѣсто . а Стѣславу Черниговъ . а Всеволоду . Переяславль . а Вячеславу Смолнескъ . и тако раздѣли города . заповѣдавъ имъ . не преступати предѣла братна . ни сгонити рекъ . Изаславу аще кто хоцетъ . увидити своего брата . но ты помогаи егоже увидать . и тако нареди сѣи свои . пребывати в любви самому же болну сущю . и пришедшу ему к Вышегороду . разволѣса земли Изаславу тогда в Туровѣ князю а Стѣславу въ Вододимирѣ . а Всеволодъ тогда оу (во) шца бѣ во любимъ шцемъ . паче всеа братна . егоже имаше оу себе . гарославу же приспѣ конѣць житья . и предасть . дшю свою . мѣца февраля въ . к . в сѣвоту . а . не^а . поста въ стѣго Федора . днь . Всеволодъ же . спрата тѣло шца сво^{го} . възложивъ на сани и повезоша Киеву . поповѣ по швычаю пѣсни . пѣвше . и плакашеса по по немь людье . и принесѣше и положиша и в рацѣ мороморанѣ . въ цркви стѣви Софыа . и плакаса по немь Всеволодъ и лю^ае вси . житъ же всѣхъ лѣтъ гарославъ . б . и . с .

Повѣсть врем'яних лѣт (за Іпатіївським списком) // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

XI

Игорь мыслию поля мѣритъ
отъ великаго Дону до малаго Донца.
Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою;
велитъ князю разумѣти:
князю Игорю не быть.
Кликну,
стукну земля,
въшумѣ трава,
вежи ся половецкіи подвизашася.
А Игорь князь поскочи
горнастаемъ къ тростію
и бѣлымъ гоголемъ на воду.
Въврѣжеса на врьзъ комонь,
и скочи съ него бусымъ влъкомъ.
И потече къ лугу Донца,
и полетѣ соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку,
и обѣду,
и ужинѣ.
Коли Игорь соколомъ полетѣ,

тогда Влуръ влъкомъ потече,
трүся собою стүденюю росү:
претрѣгоста во своя брѣзая комоня.

Донецъ рече:

Княже Игорю.

Не мало ти величїя,
а Кончакү нелюбїя,
а Рүской земли веселїа.

Игорь рече:

О Донче.

Не мало ти величїя,
лелѣявшү князя на влънахъ,
стлавшү емү зелѣнү травү
на своихъ сребренныхъ брезѣхъ,
одѣвавшү его теплыми мѣглами
подъ сѣнію зеленү древү;
стрежаше его гоголемъ на водѣ,
чайцами на стрүяхъ,
чрънядьми на ветрѣхъ.

Не тако ти, рече, рѣка Стүгна;
хүдү стрүю имѣя,
пожрѣши чүжи рүчи и стрүгы,
рострена к үстью,
үношү князю Ростиславү затвори.

Днѣпръ темнѣ березѣ
плачется мати Ростиславя
по үноши Князи Ростиславѣ.

Үныша цвѣты жаловою
и древо с түгою къ земли прѣклонилось.

Ироническая пѣснь о походѣ на половцовъ үдѣльнаго князя
Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ
рүсскимъ языкомъ въ исходи XII столѣтїя. – М. : Сенатська типографїя,
1800.

XII

Въ лѣтѣ . 75 . џ . ми . Приде Батыи Кыевоу в силѣ тажыцѣ .
многомъ множествомъ силы своеи . и шкроүжи гра^а . и штолпи си
Татарьская . и бы^а гра^а во шбѣдержаньи велицѣ . и бѣ Батыи оу города .
и троци его шбѣсѣдлахоу гра^а . и не бѣ слышати Ѡ гласа . скрипаниа
телѣгъ е^а . множества ревениа . вельвлүдъ его . и рьжаниа Ѡ гласа
стадъ конь его . и бѣ исполнена . земля Роүскаа ратныхъ . таша же в нихъ
Татарина именовъ Товроүлѣ . и тѣ исповѣда имъ всю силоу ихъ . се
влэхоу братья его силнии воеводы . Оүрдю . и Байдаръ . Бирюи Кайданъ .

Бечакъ . и Меньгоу . и Кююкъ иже вратиса . оувѣдавъ смѣть кановоу . и выѣ каномъ . не ѿ роду же его . но бѣ воевода его перьвыи . Севѣдали богатоуръ . и Боуроунѣдани багатырь иже взя Болгарьскоюю землю . и Гоуждальскоюю . инѣхъ вещисла воеводъ . иже не исписахомъ zde . постави же Баты пороки городоу подѣлѣ вратъ Ладьскѣ . тоу бовѣахоу . приши дѣбри . порокомъ же бес престани бующимъ . днѣ и ношь . выбиша стѣны . и вознидоша горожаны на извытъ стѣны . и тоу бѣаше видити ломъ копѣины . и щетъ скѣпанне . стрѣлы шрачиша свѣтъ побѣжены^м . и Дмитрови раненоу бѣвшоу . взнидоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того днѣ и ноши . гражанѣ же создаша пакы дроугни гра^д школо стѣое Бѣѣ . наоутрѣа же прѣдоша на нѣ . и выѣ брань межи ими велика . людем же . оувѣгшимъ и на цркви . и на комаръ црквиныа и с товары своими . ѿ тѣгости повалишася с ними стѣны црквиныа . и приатъ выѣ гра^д сице воими Дмитрѣа же изведоша гзвена и не оубиша его . моужьства ради его .

Галицько-Волинсткий літопис (за Іпатіївським списком) // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989.

XIII

Жалованная князя Владислава Опольскаго своему слугѣ Ладомиру Волошину на Годле поле и земли по рѣкѣ Тернавѣ данная в Бохурѣ 26-31 декабря 1377 года

Во има шѣа . и сѣа и стѣго дѣа . Амниъ . бѣжкю мѣлтыю . Мы князь володиславъ . опольскоѣ земли . и велунъскоѣ земли . и рускоѣ земли . господар . и дѣдичъ вѣчныи землямъ тѣмъ . князь веле нашею доброю волею . и нашимъ добрымъ . оумышлѣнѣкмъ . то ксмы вчинили взозрѣвши . на нашего вірного слугу . именовъ рекучи ладомиръ . волошинъ . што же ксть намъ вѣрно послужилъ . и кци служити бѣдетъ . А про то . про кго . вѣрнѣю службу . дали ксмы кмѣ . годлѣ поле . што же лежитъ . ѿ бохура болше милѣ . то поле пѣстына . А тернавѣ рѣкѣ . имивши с ѣвою стороною до верха рѣки тоѣ . и пола вса што сѣтъ по рѣцѣ тои . и все то што коли княжѣнѣа пѣстынѣ . с ѣвою стороноу . ѿбохура лѣсы . и дѣбровы . и ѿ гарославльскоѣ волости пѣстину . лѣсѣ . и добровы . и пола . што же коли ксть тамъ тоѣ пѣстынѣ княжѣнѣа . то все далъ ксмѣ ладомирови . садити село оу волоськоѣ право . а далъ ксмѣ ладомирови . садити село оу волоськоѣ право . а далъ ксмѣ кмѣ на вѣки . и дѣтемъ кго . со всѣмъ обѣздомъ . и со всѣми границами .

Українські грамоти / [укл. проф. В. Розов]. – Т. I. : XIV і перша половина XV в. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1928.

XIV

Присяжная грамота

сѣверскаго князя Дмитрія Коривута на вѣрность Ягеллу,
женѣ его його дружинѣ Ядвигѣ и коронѣ польской,
данная въ Краковѣ 18 мая 1388 года

Мы дмитрии• инѣмъ именемъ•коривутъ кнѣзъ литовскии• чинимо то
знакмо• всѣмъ• кто коли на тои листѣ оузрить• али оуслышиѣ• иже
добраа рада• нашиѣ боарѣ• и всѣхъ земланѣ• инашею доброю волею• не
примучени ни приневолены нѣкотоною неволею• велевному• гпѣдрю•
володиславу королеви польскому• литовському• и рѣскому• и иныѣ земля
гпѣдрви• браѣ нашему• милому•и тѣѣ велевнѣи гѣжи адвизѣ• королици
польскои• и ихъ дѣтемъ• и коруни польскои•голдвали ксмо вѣрно и
право• не изрѣшеною вѣрностью• слюбили ксмо и слюбѣемъ поддаваючеса
с людми• и с землами• и с городаы• и с твержами нашиѣ• на вѣки
вѣкомъ• тому истому володиславу королеви польскому• и адвизѣ и ихъ
дѣтемъ• и коруниѣ польскои• слюбѣемы• и шѣѣчюемы• наша присага• и
наша вѣра и чѣтью• иже ѿ тыѣ мѣстѣ с нашими дѣтми•чистаа
вѣрность• и полна• бѣдемъ держаѣ тому истому королеви• и кго
королици• и ихъ дѣтѣмъ• и коруна полскои• а николи ни в одно верема не
ѿставати• а ни ѿступити и на вѣки• и къ ихъ доброму радиѣ•а лихого
вѣрнѣ• штерегати• а на того крѣпость• к тому листу• наша печать
завѣсили ксмо.

Українські грамоти / [укл. проф. В. Розов]. – Т. I. : XIV і перша половина
XV в. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1928.

XV

*Ілля, єпископ перемишльський, дає грамоту Кіндратові,
який купив двір у Околя, у тому, що новий власник двора
повинен відбувати роботи і платити чини єпископові, 1422 р.*

Мл(с)ґію бѣжію мѣтвами прѣ(с)тыа є(г)[о] бѣѣмтре сѣго и
сла(в)нѣ(г)[о] прѣ(о)ка и крѣ(с)тла г(с)на їѣа(н). мы смиренѣ(и) иліа
єпѣ(с)пѣ прѣ(м)скыи. Вызнаває(м) то си(м) наши(м) листѣ(м) кождому
доброму кому бѣде(т) того потреба нѣнѣ и пото(м) бѣдѣчи(м).
прише(д)ши прѣ(д) на(с) школь ис кондратѣ(м) повѣдаючи и(ж) торгѣ
межи собою вчинили ш тоє дворище и прода(л) шко(л) дворище кондратови
за ѣ и ї гриве(н). ли(чобы по(л)скоѣ и з добры(м) пр(а)вѣ(м) и
шгородѣ(м) и садѣ(м) по пѣ(т) што лежить коу шестовичѣ дворищу а
та(к) со всѣ(м) правѣ(м) штожь коли к тому дворищу прислоушало и
прислоушаєѣ на вѣки є(г)[о] пото(м)ко(м) єго власным бли(з)ши(м) по
ню(м) бѣдѣчи(м) а кондра(т) имаєѣ ис того дворища платити чиншѣ и
роботы постѣпати на(м) и по на(с) бѣдѣчи(м) єп(с)п(м). и на то дали

смо ємү свои ли(ст) по(д) печатю нашею а при то(м) были свѣ(д)ци
ра(д)ко чижевскы(и) горлица велецкы(и). коробка игна(т) кодратови(ч).
И ины(х) добры(х) много. а писана сѣа грамота и дана ү вѣлчи м̄(с)цѣ
в̄(к) в иї днѣ на ст҃го лоуки еу(г)листа по(д) лѣта ро(ж)ства х(с)ва а
лѣ(т) ѿ к̄ и в̄.

Пам'ятки української мови XV ст. / [підгот. тексту, вступ. ст., коментарі
В.М. Русанівського]. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1965. – [Серія юридичної
літератури].

XVI

Разъѣзжая грамота зѣдечовскаго старосты Ленка
между Островомъ пана Юрковскаго и Дроховичами Ивашка Бoryницкаго,
данна въ 1424 году

А се га панъ ленко староста Зоудечовскіи. Свѣдчю сімъ своимъ
лістомъ Каждому доброму кто коли на нь оузритъ. или хто коли его
оуслышитъ. чтоучи Кому ж то егво боуде потребно. Аже есмо розъѣхали
граніцю межи паном юрковскимъ. и паномъ. ивашкомъ бoryницкимъ
Межі встрова. и дроховичъ. И закопы есмо закопалі вѣчныи А имають
пана юрковскаго люді Из острова и съ юкшовець дрыва роубати. Але не
паствіті а н свінеі оупоуцати оу лѣсѣ. А закопы копали. Панъ михалъ
малеховскіи. пан григоръ бартошовскіи. а слуга мои илко. А при томъ
свѣдці были. панъ дмитръ ролчковичъ. а панъ петръ цевровскіи. а панъ
панъ зюбръскіи. а панъ кѣліковскіи а панъ сенько процевичъ а панъ
татомиръ валіцкіи. А иныхъ прі томъ досытъ добрыхъ было а к семоу
листу приложили есмо печать подъ ржтѣва хѣва ꙗ лѣтѣ и ѿ. лѣтѣ к̄ д̄. го
лѣта

Українські грамоти / [укл. проф. В. Розов]. – Т. I. : XIV і перша половина
XV в. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1928.

XVII

Инве(н)та(р) пода(н)а Креме(н)ца (1480 / 1484 р.)

Што на кременцы подано три фуклери а чотыри про(х)ницы пүшекъ
малы(х) 5. а пицалъ вдна. А велики(х) пүше(к) на городе д̄ а челлди
дво(р)ное што в городе г̄ паровъки а чотыри жонъки а две девъце а ү
дво(р)цы в королево(м) милл штъ города тамъ в томъ дво(р)цы жонъка
з де(т)ми сама четверъта, а клачъ трое, а волы три. а жита
полъчетве(р)ты стирты а ү стиръте по двесте копъ ржи А на поли жита
посееного досы(т) а в городе пүшечъного пороху полъбочъки и шиповъ
го(д)ныхъ бочъка А тамъ е(з)ди(л) есми до кѣзмина ставовъ гладети
ино въ кѣ(з)мине ставъ со млыномъ але спүццать его не(ль)за а на горине
Ставъ што небожъчикъ семенъ заставилъ а стѣпа а с того млына идеть

на городъ меръки, тымъ Млыномъ може(т) се городъ живити хлебомъ, а на спустъ добри(и) ставъ, а трети(и) Ставъ ш(т) города мила и млынъ на томъ ставу а стого Млына тежъ на городъ жито везутъ, А дани по(л)трети колоды у стожъкы а мыта при(и)де(т) копъ з два(д)цать На годъ а у волости чловековъ по(л)четве(р)таста а на месте дворовъ тридцать.

Пам'ятки української мови XV ст. / [підгот. тексту, вступ. ст., коментарі В.М. Русанівського]. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1965. – [Серія юридичної літератури].

XVIII

Привінковий запис

*Оникія Богдановича Ставецького
на суму грошей на третині маєтку,
дарована його жінці Ганні (1569)*

Я, Уники(и) Богданови(ч) Ставе(ц)ки(и), чиню я(в)но и визна(и)мю то си(м) мои(м) листо(м), кому буде(т) по(т)ребї того ведати, тепе(р) и на пото(м) будучи(м), и(ж) з ласки а милося(р)дъж божего з радою приятеле(и) и вла(ст)ною волею моею пон(л) еси за себе в ма(л)же(н)ство дочкы небо(ж)чика пна Ивана Федоровича Ключ(с)кого па(н)ну Га(н)ну и вз(л) еси по не(и) яко ма(л)же(н)це свое(и) вѣна, посагу яко готовыми грошъми, та(к) в золоте, в серебре, в пе(р)ла(х), в шата(х), в коне(х) и в ы(н)ши(х) реча(х) по(л)тораста ко(п) гроше(и) лито(в)ское монеты, личечи по десети пизе(и) белы(х) у грошъ. А та(к) а, до(з)навши и маю(чи) кы себе ш(т) своей мило(и) ма(л)же(н)ки пне(и) Га(н)ны великое доброе(и)ство и (в)чтливое захова(н)е в ма(д)же(н)стве, которое шна кы (м)не, мужу своему, мае(т) и ш(т)казуе(т), та(к) напроти(в)кы того вена готовы(х) гроше(и) и (в)сих речей внесе(н)а ея, которое шна и(з) собою в до(м) мо(и)внесла, яко те(ж) з особливое ласки а милости своее ма(л)же(н)ское, которюю кы не(и) ма(м), даю, дарю и симъ листо(м)ъ моимъ записю ма(л)же(н)це мое(и) мило(и) пне(и) Га(н)не на третее(и) части всего име(н)а моего в Бутатича(х) и в повете Швруцко(м) у Велавъскы, на то(и) части мое(и), которюю ш(т) бра(т)и своее ув одъдѣле маю по(л)тораста копъ гроше(и) лито(в)ское монеты, личе(чи) по десети пизе(и) белы(х) у гро(ш). И, чо(г) пне бже уховати рачи, на мене часу сме(р)тного, то(г)ды жона моя пни Га(н)на по животе моемъ мае(т) на то(и) третее(и) части всего име(н)я моего, на которо(и) а е(и) по(л)тораста ко(п) гроше(и) записа(л) споко(и)не седе(ти) и то к рѣкамъ свои(м) де(р)жати и (в)жива(ти) до живота своего, а де(ти) мои, которые с нею мети буду, брат(т)я а ништо с кре(в)ны(х) и прирожоны(х) мои(х) не маю(т) ма(л)жо(н)ки моее пне Га(н)ны с тое третее части всего име(н)а моего рѣшати, некоторыми причинами

ω(т)то(л) еє вытискати и жа(д)ное кры(в)ды на то(м) ε(н) делати не маю(т). А если бы заму(ж) по(и)ти хотела, то(г)ды де(ти) або бра(т)ѣ и кре(в)ны(и) мо(и) маю(т) и пови(н)ни будү(т) пе(р)ве түю сүму по(л)трета ко(п) гроше(и) ли(тв)ски(х), которюю ѣ ма(л)же(н)ци свое(и) пне(и) Га(н)не да(л), дарова(л) и си(м) листомъ моимъ записа(л), ничи(м) и(н)ши(м), ω(д)но готовыми грошѣми до рү(к) ε(и) ω(т)дати, то(ж) түю третюю ча(ст) во всемъ име(н)ю мое(м) до рү(к) ε(и) ω(т)дати, то(ж) түю третюю ча(ст) во всемъ име(н)ю мое(м) до рү(к) свои(х) мети, а не заплаати(в)ши ωное сүмы по(л)тораста копъ гроше(и) ма(л)жонце мое(и) пне(и) Га(н)не, де(ти), бра(т)ѣ, кривны(и) и ни(х)то з бли(з)ки(х) мои(х) не маю(т) сѣ в түю третюю ча(ст) всего име(н)ѣ моего в Бүтѣтич(х) и ү Велавѣскү, што в де(р)жа(н)и своемъ маю ω(т)чи(з)ного и набытого ничимъ встүповати и некоторое переказы и трү(д)ности на томъ ε(и) делати не ма(ю)т, але мае(т) ма(л)жо(н)ка моя үв оно(и) сүме выше(и) поменено(и) споко(и)не де(р)жати и (в)живати.

Волинські грамоти XVI ст. / [упоряд В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко]. – К. : Наукова думка, 1995.

XIX

Сказаніе иже къ фїлимонѣ посланію, сѣаго апѣла павла.

Сїе посылаетъ Ѡрима . винаже посланію сїа . онисимъ рабъ фїлімоновъ бѣжа . и пристѣпль къапѣлү , наоученъ бысть Ѡнүго , и бысть емѣ потребенъ въслѣженіе . осемъ оүбо пишетъ къфїлимонѣ , приказываа емѣ онисима даприлежитъ онемъ искрено . инемнѣти его ктомѣ раба , но такоже брата . завѣщавааетъже емѣ иовитель приготоовити емѣ . дааше тамо поидетъ обратетъ гдѣ пребѣдетъ . и тако скончавааетъ посланіе .

Вѣдоможе дабѣдетъ , тако сєи онисимъ свидѣтельствѣ сподовисѣ, сирічь мѣченію . вримстѣмъ градѣ . теотилѣ оүбо область держащѣ . голенемъ съкрѣшеніе . имечное претерпѣвша мѣченіе .

Львівський Апостол. – Львів : Друкарня І. Федорова, 1574.

XX

Сказаніе иже кътитѣ , посланію сѣаго апѣла павла.

Сїе посылаетъ Ѡникополѣ, тамово озимѣ . винаже посланію сїа въкритѣ остави тита . даоүстроитъ погородомъ клірики . многимже самим тамо начинающимъ извѣто^м закона прелцати люди . сїе үвѣдѣвъ павель пишетъ кътитѣ . ипервѣе оүбо бл҃годара вѣа заего бл҃гоговѣинство , скажетъ таже охѣ вѣрѣ неновѣ быти , но Ѡвѣка оүготованѣ , новѣтованѣ єи бывши Ѡвѣа . таж опоставленїи клириковъ исего оүчит , како икаковымъ имъ быти подобаетъ . изапрѣцати повелѣвааетъ емѣ противацимсѣ здравѣи вѣрѣ , инаипаче сѣцимъ Ѡ обрѣзанїа . вѣдѣтиже кританехъ тако

упраздни сѣть и требѹють прѣщїи . инаоучивъ вса брашна чиста быти чистым . и каковѣмъ быти подобаетъ презвитеромъ самѣмъ должнымъ сѹщимъ оуцѣломѹдрити юнныа . сказѹетъ како подобаетъ рабомъ слѹжити своимъ владыкамъ . и въ кратцѣ рещи въспоманѹвъ тако спсова благодать не ѿ дѣла насъ оправда , но своимъ члѹколюбіемъ . и завѣщавъ законныхъ сварові ѿвращатиса , аки неполезныхъ сѹщихъ , сказѹетъ емѹ поеже послати кнемѹ артемѹ , дансамъ прїидетъ кнемѹ , и повелѣваетъ емѹ да оучитисвоихъ добрымъ дѣломъ прилежати . и тако скончаваеъ посланїе .

Львівський Апостол. – Львів : Друкарня І. Федорова, 1574.

XXI

Въсіла звѣзда ясно ѿ востока,
послѣдѹ прѣвѣи взѣвѣщенои ѿ прѣка.
И приводитъ ѿ прѣсиды трехъ цѣви съ дары,
поклонитиса съ вѣрою цѣви на^а цѣи.
Твоа звѣзда нїѣ томѹже послѣдѹе цѣви,
хотѹ всѣхъ сътворити жителѹраевн.
И оубываетъ лѹна ветхаго завѣта.
В немже хода не поткнетсї,
но паче спсѣтсѹ.
Спсѣнїе хс вѣтъ съдѣла посредѣ земла,
на крѣтѣ рѹцѣ прострѣ всѣхъ к себѣ прїемла.
На немже рѹкописанїе грѣхъ нашихъ растерзавъ,
из ветхаго члѹка нетлѣнно новаго создавъ.
И ты крѣтное знаменїе не тѹне носиши,
великомѹ константинѹ им сѹ подобиси.
Внѣ бо на нѣси сїе видѣвъ повѣдилъ съпостаты,
ты же повѣждаи еретикъ и бѣсовъ тристаты,
Крѣтъ бо похвала цѣемъ,
Бѣсомъ же незносныи гаремъ.
Великоа глѹбины бѣслова княже съименныи.
да сподобитъ тѹ гѣ бѣтъ вѣнецъ прїѹти нетленныи.
въ з^аравїи же телеснѣ бл҃гообразно долгоднествовати.
и въ црѣвїи нѣно съ избранными радостно ликоствовати.
яко всѣмъ по чинѹ прѣ^аставилъ еси бжѣтвное писанїе,
истиннаго бѣ и правды его, въ похвалѹ и познанїе.
Да всакъ читамн бѣолѣпно бл҃годаритъ създателѹ.
и да не забываетъ достоина мзды своеа дѣлателѹ.
Иже бл҃гѹю часть избираетъ.
ѿ него сѹ не ѿимаеъ.

Острозька Біблія / опрацюв і пригот. до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2006.

XXII

Писа^а и присыла^а, до вряду за^акѹ его к^р м^а Житомерского до мене, Себестияна Крайе^акого, по^астаростего житомерско^о, (...) па^а Алекса^адро Ворони^а, жалѹючи и шповедаючи ш то^а, што^ж, де^а, рокѹ тепе^р идѹчо^о тысяча пя^тсо^т деве^тдесято^о мѣа ге^аваря четве^ртогона^аца^т Юзефъ Якосовски^а (...) коде^аски^а з месчаны коре^аскими в небы^тности пѣа своего его м^лти пана Фри^ариха Ти^ашкевича Лого^аско^о, воеводича бересте^аского на в Ко^ани зо (...) со^т возо^в наехало мо^ано к^ва^ато^а на до^а мо^а и жоны моее та^а же, де^а, wskочи^вши до^а мо^а, збыле^м неприятелски (...) яко о^аны татаре повира^вши, де^а, челя^а мою и ѹ и^вбе завалив^ши сторожѹ (...) // Тѹ^т же понедалекѹ домѹ моего якобы з стреле^е з лѹкѹ сена двесте во^з к^валто^вне поврали пограбили и до Ко^ани, местечка его м^лти, ш^твезли и ш^тпроводили. И ходили, де^а, по хевори мое^а, волы, коровы, яловицы мабовали и чо^рною стѹпою ш^тповедали. И проси^а его м^а пѣ^а Алекса^адро Вороничъ, абы тое шповеда^е его м^лти до кни^г за^аковы^х житомирски^х было записано. Што е^ст записано.

Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. / [підгот. до вид. В.М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004.

XXIII

ТВПОГРАФ Младецемъ

Не простѹ кни^жкѹ называйте
тоѹю гра^аматикѹ,
але наста^вницѹ добрѹ словескомѹ
языкѹ.
Научаетъ добре писати и дѹбре
читати,
досконалы^м и певны^м быти анѣ в^ь чо^а
не па^ртвти.
Тѹю вы ш спѹдеи малымъ кош^ьто^а собѣ навывайте,
а великого сѹ розѹмѹ и росторопности з^ь неи науча^ите.

Зизаній Л. Граматика словенська / Л.Зизаній / [підгот. до вид. В.В. Німчук]. – К. : «Наукова думка», 1980.

XXIV

Предлогъ

Предлогъ естъ часть слова нескланяема, пре^а иными Слова частми полагаема. естъ же предлого^в зѣ, вѣ, кѣ, сѣ, пре^а, предо, на^а, надо, по^а, подо, ш, на, по, тако, пона^а, при, ѹ, Ѡ, изѣ, чрезѣ, по, ве^алѹгѣ, ради, дѣла, вѣмѣсто.

Ѹтъ же и иныѹ нѣкѣа части, таже могѹтъ пре^алоги нарицати^с, но токмо вѣ сложенѣи ѹпотребляемаѹ . тако, вѣ, вѣвышаю . вѣсѣ, вѣсхождѹ . про, прореченее . пре, презиранѣе, или, превелѣе . разѣ, ра^згравленѣе.

У нарѣчїи

Нарѣчїе естѣ часть слова нескланяема, пре^а глаголю^м, или по глаголю глаголема . тако, глаголю благо глаголю .

Послѣдуютѣ же семѣ четыре виды, Начертанїе, Ра^ссуженїе, и значенїа.

У видѣ

Видов^ѣ нарѣчїа естѣ два . Первообразныи . тако, вчера, оутро . Производныи . тако мудроу, доброу.

У начертанїи.

Начертанїи же двѣ. Простое тако, крѣпцѣ . Сложное тако, благочи^ннѣ.

У ра^ссуженїи

Колику ра^ссуженїа степенїи три. Такужде и въ имени.

Дажде оуказанїе .

Крѣпцѣ, крѣпчае, крѣпчае, много, множанше, множаѣ.

Не въ всѣх^ѣ же нарѣчїах^ѣ три степенїи могу^т быти.

У значенїах^ѣ.

Колику естѣ значенїи нарѣчїа;

Различнаа значенїа .

а, Времене . б, мѣста . г, качества . д, количества . е, ѿрицанїа . з, оуѣщанїа . ж, молитвеннаго . и, оуподобленїа . ѿ, оудивленїа . і , риданїа, кі, неизвѣства . ѿі, чина, іі, събранїа . ді, радѣленїа . еі, рассужденїа . зі, въпрошенїа . жі, величанїа . иі, клиненїа . к, явленїа . ка, таенїа . кв. неудобства.

Зизанїй Л. Граматика словенська / Л. Зизанїй / [підгот. до вид. В.В. Німчук]. – К. : «Наукова думка», 1980.

XXV

Прозьба чителникова у часѣ

Часе дорогїи, часе непереплачоний.

назбыть скѣпою вагою мнѣ узычоний.

Быстрѣи над морскїи корабль животѣ мой провадишѣ,

нѣгде для спочинена з нами не завадиш.

Власне такѣ которые в днѣ корабля лежатѣ,

здастьса имѣ же в немѣ стоатѣ, кдгы найпроудше вѣжатѣ.

В яко мгнен ма провади^т вѣк мой к старости,

анѣ са розбачити могуѣ в той малости.

Падїю бо вѣ^м (а правдиве) змѣренный вѣк,

давы^а прркѣ до вга рекѣ маеть чоловѣкѣ.

Не смѣю та ѿкладати на вѣк потомный,

бомѣ тебе непевенѣ тако человек оуло^мный.

Дароуї ми то прочитати и оучинити,

у що бы ма та^м южѣ не моглиשבвинити.

Оузычѣ до поправы живота такога дна,

поки незгасла вѣкоу моего похода.
Если ми не сфолькроуєшь певне ма страти^ш,
и южъ ма та^м и тисачею лѣ^т не заплатиш.

Наливайко Д. Прозьба чителникова ш часъ / Наливайко Д. // Українська поезія (кінець XVI – середина XVII ст.). – уряд В.П. Колосова, В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1978.

XXVI

УЧИТЕЛЕМЪ школнымъ

Пожитокъ Грамматіки вѣ языкъ Грецко^м и Латінскомъ самы^м досвѣдчене^м указале значный / абы и вѣ Славенскомъ до знанъ / а за часо^м подобнымъ до свѣдченемъ и значне указанъ бы^х / наповинной вашей Люботщате^нныи Оучителе пилности залежати бѣдетъ . Вѣдаете або вѣмъ / которыи стеса Грецкои / любъ Латінскои Гра^мматіки хѣдозствѣ оучили / што она есть кѣ понатю такъ языка чистоты / такъ и правоу а сочинноу / ведлѣтъ власности діалектвѣ и мовена / и писана, и писмъ вырозѣмена . Вшелакій пожитокъ / который ко векъ преречонныхъ языковъ Гра^мматіки чинити звыклы, бѣ вонтпена и Славенска вѣ своемъ языцѣ Славенскомъ оучинити можетъ : Научитъ вѣ реченіихъ розознана розличности Гра^мматічныхъ слова частій : научитъ Именъ склоненіа, а Глаголовъ спраженіа / ведлѣтъ власности шко^ченій (на чомъ намъ барзо сходило) языка чисте дѣ Славенскоу : Научи^т порадкѣ и споражена словъ которыи за которыми / дѣ лацнѣшиоу / наидѣючогоса вѣ нихъ розѣмѣ понатѣ... Оукаже зле положеное слово : оукажетъ збытнее, оукажетъ и чого бы недоставало. Научитъ / мовлю и читати по Славенскѣ / и писати родѣне / и чтомое вырозѣмѣвати лацнѣ...

Смотрицький М. Граматика слов'янська / М. Смотрицький / [підгот. факсимільн. вид. В.В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1979.

XXVII

О короликахъ

Каждый Господаръ надобно цювѣ державъ вѣ своей хатѣ короликовъ кѣлка паръ, такъ мавъ би масо на обходѣ, а шкѣкѣ платили би кѣпцѣ, а и живіи королики платили би на торгахъ, кромъ того недѣже коштѣютъ, лѣтомъ травѣ, лопѣхъ, капѣстѣ, и цю не бѣдѣ з города ѣсти бѣдѣтъ, а на осѣнь и зимѣ з капѣсти качанами и сѣномъ викорматса, з пашнѣ треба имъ давати, цювѣ ситній бѣли, треба толко оуважати, цювѣ самцѣ рѣзати, або продавати, не зоставлявши до усмерга самиць, такъ єдноу самца, бо такъ много самцѣвѣвъ, то кѣсаютса.

Ленкевич І. Книжиця для господарства / І.Ленкевич. – Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1788.

XXVIII

Оборона ѿ огня припадкового въ селѣ

Потреба щобѣ каждїи Господарѣ державѣ вѣдро едно шкромѣшное, або шковане двома шерѣчами желѣзными, або шерѣчами дѣбовыми широкими прибитими цвѣхами, и зѣ такими вѣдрами щоби до ратована огня жена каждого приходила. Надобно, щоби при каждой хатѣ стояла драбина легка, которѣю би можна переносити з мѣстца одного, на дрѣгое, прочь того: каждїи Господарѣ повиненѣ мати радно на локтѣвѣ пѣть широкѣ, и на чѣтири локтѣ довге, пришите за единѣ бокѣ до тички древяной крѣпкои, з такими раднами повинни люде бѣгти тамѣ, гдѣ огонь занѣвсѣ, и замочивши тѣнжѣ радна въ воду, шкрити сѣсѣднїи хати которїи ближшѣ сѣтъ огню, а такѣ не занѣвсѣ шдѣ искри солома на дахѣ, и смѣлѣи розорвати можна огонь.

Ленкевич І. Книжиця для господарства / І.Ленкевич. – Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1788.

Словник скорочених написань слів

ан̄гли – ангели	кр̄щник – крещеник
ап̄л̄ – апостол̄	мл̄рдига – милосьрдига
ар̄хаан̄гла – ар̄хаан̄гела	мл̄т̄ию – милостию
Ба – Бога	мл̄т̄ви – молит̄ви
б̄ат̄ь – богат̄ь	м̄три – матери
Б̄г̄ом̄т̄ре – Богом̄ат̄ере	м̄ца – м̄б̄сяца
б̄г̄лова – богослова	н̄бо – небо
Б̄же – Боже	н̄н̄ѣ – нын̄ѣ
б̄ж̄ьк̄ю – божьк̄ю	о̄ца – отца
бл̄г̄ви – благослови	пр̄рка – пророка
Б̄ца – Богородица	пр̄р̄чьство – пророч̄ство
Б̄ть – Бог̄ь	пр̄ч̄тыа – пречистыа
б̄г̄л̄ѣпно – богол̄ѣпно	р̄ж̄тва – рожд̄ства
бл̄г̄ю – благ̄ю	с̄на – сына
Бл̄г̄в̄щник – Благов̄щеник	с̄т̄го – святого
г̄ла – глагола	С̄т̄слав̄у – С̄вятослав̄у
г̄л̄х̄у – глаголах̄у	сп̄саемы ^х – спасаемы ^х
г̄ь – господин̄ь	сп̄сет̄с̄а – спасет̄с̄а
гла̄в̄ъша – глаголав̄ъша	с̄т̄ое – святое
Г̄и – Господи	с̄т̄ости – святости
Г̄ним̄ь – Господним̄ь	х̄ва – Христова
д̄ха – д̄уха	Х̄с̄ – Христос̄ь
д̄ша – д̄уша	ц̄рк̄ви – ц̄рк̄ви
еп̄п̄ь – епископ̄ь	ц̄рь – царь
ѣ – есть	ц̄цю – царицю
Ис̄ь – Исус̄ь	ц̄рк̄в̄ных̄ь – ц̄рк̄ов̄ных̄ь
Их̄ – Исус̄ь Христос̄ь	ч̄к̄ь – ч̄лов̄ѣк̄ь
кр̄т̄ь – крест̄ь	чл̄вка – ч̄лов̄ѣка

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ з історичної фонетики української мови

1. Предмет і завдання історичної фонетики української мови, джерела її вивчення.
2. Основні пам'ятки давньоукраїнської мови.
3. Поняття про праїндоевропейську мову. Основні риси її фонетичної системи.
4. Історичні чергування голосних в сучасній українській мові, зумовлені якісним / кількісним чергуванням голосних у коренях слів праїндоевропейської мови.
5. Формування системи вокалізму праслов'янської мови: зміни й новотвори.
6. Формування системи консонантизму праслов'янської мови: зміни й новотвори.
7. Перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
8. Друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
9. Третя перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
10. Історичні чергування приголосних у сучасній українській літературній мові, зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних.
11. Зміни приголосних у сполученні з наступним [*j].
12. Історичні чергування приголосних у сучасній українській літературній мові, зумовлені зміною приголосних у сполученні з [*j].
13. Особливості складоподілу в праслов'янській мові: дія закону відкритого складу й принципу сингармонізму.
14. Наслідки дії закону відкритого складу в праслов'янській мові (перерахувати).
15. Зміни приголосних на межі складу внаслідок дії закону відкритого складу.
16. Занепад приголосних у кінці слова.
17. Причини й наслідки монофтонгізації дифтонгів.
18. Носові голосні: історія відкриття, причини та умови виникнення.
19. Зміни сонантів [*r], [*l].
20. Поява протетичних приголосних.
21. Фонетичні зміни протоукраїнського періоду (перерахувати).
22. Умови та етапи переходу початкового [*je] в [*o] в східнослов'янських мовах.
23. Історія *or, *ol, *er, *el на початку слова.
24. Утворення повноголосся.
25. Поява глоткового приголосного [ɣ] у звуковій системі української мови.
26. Деназалізація носових голосних.

27. Історичні чергування в сучасній українській мові, пов'язані з утворенням і деназалізацією носових голосних.

28. Поняття про редуковані голосні: їхні артикуляційно-акустичні властивості, історія виникнення, позиції у слові. Доля редукованих голосних у слов'янських мовах.

29. Наслідки занепаду редукованих голосних у слабкій позиції в системі вокалізму давньоукраїнської мови.

30. Наслідки занепаду редукованих голосних у слабкій позиції в системі консонантизму давньоукраїнської мови.

31. Історія редукованих у сполученні з плавними [р], [л].

32. Поява чергування секундарних [о], [е] (вставних та випадних) з [Ø].

33. Чергування етимологічних [о], [е] з [і] у новому закритому складі.

34. Асимілятивні й дисимілятивні зміни приголосних давньоукраїнської мови, пов'язані з занепадом редукованих у слабкій позиції.

35. Поява подовження м'яких приголосних в українській мові.

36. Спрощення в групах приголосних, зумовлене занепадом редукованих.

37. Процеси палаталізації й депалаталізації в давньоукраїнській мові.

38. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j].

39. Формування українського ікавізму. Історія [ѣ] в українській мові.

40. Походження голосних переднього ряду [і], [и], [е] в сучасній українській мові.

41. Походження голосних заднього ряду [у], [о], [а] в сучасній українській мові.

42. Походження шиплячих приголосних в українській мові.

43. Поява приголосного [ф] в українській мові.

44. Походження приголосних [ц], [дз] в українській мові.

45. Фонетичні особливості української мови порівняно з іншими східнослов'янськими мовами.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аблаут (нім. *ablaut*) – чергування голосних.

Акомодація (лат. *accomodatio* – пристосування) – комбінаторна зміна звуків, що полягає в пристосуванні артикуляції сусідніх звуків різної якості (голосного та приголосного).

Акут (лат. *acutus* – гострий), **висхідна інтонація** – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгоїдів у праслов'янській мові, для якого характерне підняття тону на першій морі довгого голосного / першому елементі дифтонга (дифтонгоїда) і спадом тону на другій морі / другому елементі дифтонга (дифтонгоїда).

Альтернація (лат. *alternation* – зміна) – чергування звуків.

Аналогія (грец. *analogia* – відповідність) – уподібнення, наближення (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої, уживанішої або знайомішої мовцеві, на підставі їхньої формальної або значеннєвої подібності.

Асиміляція (лат. *assimilation* – уподібнення) – комбінаторна зміна звуків, що полягає в артикуляційному уподібненні звуків одного типу (голосного до голосного, приголосного до приголосного) у межах слова або словосполучення.

Астериск (грец. *astēr* – зірка) – друкарський знак у вигляді зірки (*), який ставлять перед словоформою, щоб підкреслити, що вона гіпотетична, реконструйована, можлива, але не засвідчена в писемності.

Велярні приголосні (лат. *velaris* – задньопіднебінний) – приголосні, утворені піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння; в українській мові – [ɣ], [к], [х].

Вокалізм (від лат. *vokalis* – голосний звук) – система голосних фонем.

Гіатус (лат. *hiatus* – щілина, отвір), **зіяння, зяяння** – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів.

Графема (грец. *graphē* – запис, накреслення) – найменша одиниця писемної мови, що відповідає фонемі (послідовності фонем) в усній мові.

Деназалізація (від лат. *nasus* – ніс) – утрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий.

Депалаталізація (від лат. *palatum* – піднебіння) – утрата м'якості приголосними звуками.

Диграф (грец. *di* – двічі, грец. *graphē*) – сполучення двох літер, що позначають один звук.

Дисиміляція (лат. *dissimilation* – розподібнення) – фонетична комбінаторна зміна звуків, що полягає у зміні одного з двох однакових або подібних за артикуляційними властивостями звуків.

Дифтонг (грец. *di* – двічі, грец. *phthongos* – голос, звук) – сполучення двох голосних звуків у одному складі.

Дифтонгоїд, дифтонгічна сполука – сполучення голосного й нескладотворчого сонорного ([*r], [*l], [*m], [*n]) у межах одного складу.

Діакритичні (грец. diakritikos – розрізнявальний) **знаки** – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, уживані в системах письма для уточнення звукового значення окремих літер або позначення скороченого написання слів.

Діахронія (грец. dia – через, між, chromos – час) – 1) дослідження мовної системи в історичному розвитку; 2) історична послідовність розвитку мовних явищ і мовної системи загалом.

Епентеза (грец. epenthesis – вставка) – поява в слові вставного (неетимологічного) звука або кількох звуків.

Етимологія (грец. etymologia від etymon – основне значення) – 1) походження та історія розвитку слова або морфеми; 2) розділ мовознавства, у якому вивчають походження й розвиток слів та морфем.

Закон відкритого складу – фонетичний закон, що діяв у праслов'янській мові; відповідно до нього звуки в межах складу сполучалися за принципом висхідної звучності (склад мав закінчуватися голосним).

Ікавізм – поява звука [i] на місці давнього [*ě] ([ǫ]) та етимологічних [*o], [*e] в новозакритих складах унаслідок занепаду редукованих.

Історичні (морфологічні, традиційні) чергування – звукові чергування, зумовлені фонетичними змінами, які відбувалися в давніші часи (на сучасному етапі розвитку мови фонетичні чинники, якими вони були зумовлені, відсутні).

Консонантизм (від лат. consonans – приголосний звук) – система приголосних фонем певної мови.

Лігатура (від лат. ligare – зв'язувати) – 1) літера або знак фонетичної транскрипції, утворений поєднанням елементів двох літер або двох транскрипційних знаків у один; 2) те ж, що диграф; 3) графічний знак, що передає сполучення звуків, склад або слово.

Метатеза – вид комбінаторних змін звуків, що полягає в переставленні звуків або складів у словах для полегшення їх вимови.

Мови кентум – мови індоєвропейської мовної сім'ї, у яких відбулося об'єднання велярних і палатовелярних звуків праіндоєвропейської мови у велярні, зокрема це мови германської, кельтської, грецької груп та ін.

Мови сатем – мови індоєвропейської мовної сім'ї, у яких велярні й лабіовелярні звуки праіндоєвропейської мови розвинулися у велярні, а палатовелярні – у свистячі або шиплячі, зокрема це мови індійської, іранської, балтійської, слов'янської груп та ін.

Монофтонгізація (грец. monos – один, phthongos – звук) – процес перетворення дифтонгів на однозвуки.

Назалізація (від лат. nasus – ніс) – поява у звуків носового тембру внаслідок опускання м'якого піднебіння при їх вимові й проходження повітряного струмені через ротову й носову порожнини.

Неповноголосся – наявність в східнослов'янських мовах сполук -ра-, -ла-, -ре-, -ле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполук *-or-, *-ol-, *-er-, *-el- між приголосними.

Новий ять [ѣ] – дифтонгічний звук [ě], що розвинувся в XII ст. після занепаду редукованих з етимологічного довгого [ē] в нових закритих складах.

Палаталізація (від лат. *palatum* – піднебіння) – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння.

Повноголосся перше – розвиток у східнослов'янських мовах сполук -оро-, -оло-, -ере- на місці праслов'янських дифтонгічних сполук *-or-, *-ol-, *-er-, *-el- між приголосними.

Повноголосся друге – розвиток сполук -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполук *-ьr-, *-ьl-, *-ьr-, *-ьl- між приголосними внаслідок занепаду редукованих.

Подовження – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [j] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого [ь].

Праїндоевропейська мова – прामова індоевропейської мовної сім'ї, реконструйована шляхом порівняння й аналізу спільних рис та систематичних відмінностей індоевропейських мов.

Прамова, мова-основа – реконструйована на основі порівняльно-історичного методу мова, шляхом дивергенції якої розвинулися споріднені мови.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – сформована на основі одного з праїндоевропейських діалектів мова-предок слов'янських мов.

Придихові приголосні, аспірати – приголосні звуки, вимову яких супроводжує легкий гортанний придих, що виникає внаслідок проходження видихуваного струменя повітря крізь звужену голосову щілину.

Принцип складового сингармонізму (від лат. *syn* – разом, *harmonia* – співзвучність) – принцип, за яким у межах складу звуки поєднуються з погляду однорідності їхньої артикуляції (передньої / непередньої).

Протеза (грец. *prothesis* – приєднання) – фонетично зумовлений неетимологічний приголосний або голосний звук, який з'являється на початку слова.

Протоукраїнська мова – українська мова дописемного періоду (VI–VII – XI ст.).

Редуковані (зредуковані) голосні – надкороткі голосні переднього ([ь]) і непереднього ([ъ]) рядів у слов'янських мовах давнього періоду, що виникли в праслов'янській мові з [*ї] та [*й] відповідно.

Редукція (лат. *reductio* – повернення, відновлення) – позиційна зміна голосних звуків, що полягає в ослабленні їхньої артикуляції в ненаголошеній позиції.

Секундарні голосні – вторинні (неетимологічні) [o] та [e], які виникли внаслідок вокалізації редукованих голосних [ъ] та [ь] у сильній позиції (випадні) або їх занепаду в кінці слова після сонорних [p], [л], [м], [н], перед якими був інший приголосний (вставні).

Сонант (лат. *sonans* – той, що звучить) – 1) приголосний звук, який може утворювати склад; 2) сонорний приголосний.

Спрощення у групах приголосних – втрата одного звука (здебільшого проривного) у групах приголосних.

Старослов'янська мова – найдавніша писемно зафіксована літературна мова слов'ян, створена на основі солунського діалекту староболгарської мови, якою в IX ст. був здійснений переклад канонічних і богослужбових книг з грецької мови.

Староукраїнська мова – українська мова середини XI – XIV ст.

Стягнення голосних, контракція (лат. *contractio* – стискання, стягування) – злиття двох голосних (сусідніх або первинно розділених інтервокальним [j], який з часом зазнав редукції) в один звук.

Титло (лат. *titulus* – напис) – нарядковий діакритичний знак (~), яким позначали скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер) або числове значення літер.

Церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, яка сформувалася на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися.

Циркумфлекс (лат. *circumflexus* – вигин), **спадна** або **низхідна інтонація** – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполук у праслов'янській мові, для якої характерний спад тону на першій морі довгого голосного / першому елементі дифтонга (дифтонгоїда) і рівний тон на другій морі / другому елементі дифтонга (дифтонгоїда).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безкишкіна М.Т. Історична граматики української мови : навчальний посібник / Безкишкіна М.Т., Степаненко М.І. – Полтава, 1997. – 134 с.
2. Безкишкіна М.Т. Порівняльна граматики української і російської мов : навч. посібник / Безкишкіна М.Т., Степаненко М.І. – Полтава, 1991. – 210 с.
3. Безпалько О.П. Історична граматики української мови / Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П. – К., 1962. – 510 с.
4. Бирнбаум Х. Праславянський язык : достижения и проблемы в его реконструкции / Х. Бирнбаум. – М., 1987. – 511 с.
5. Бичкова Т. Історична граматики української мови (фонетика) : метод. посібник / Т.Бичкова, Т.Свердан. – Чернівці, 2007. – 60 с.
6. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков : Фонетика и словообразование / Р. Бошкович. – М., 1984. – 304 с.
7. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Історичний коментар до української мови / Л.А. Булаховський // Вибрані праці : в 5-ти т. – Т. 2. – К., 1977. – С. 9–216.
8. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. – М., 1959. – 623 с.
9. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1966. – 596 с.
10. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. / пред. Р.О. Якобсона. – Тбилиси, 1984. – Т. I. – Тбилиси, 1984. – 428 с.
Т. II. – Тбилиси, 1984. – 435 с.
11. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О.Горбач // II Міжнар. конгрес українців : доп. і повідомл. ; міжнар. асоціація українців ; акад. наук України. – Л., 1993. – С. 7–12.
12. Грунський М.К. Нариси з історії української мови / Грунський М.К., Ковальов П.К. – Львів, 1941. – 355 с.
13. Етимологічний словник української мови : в 7-ми томах / гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982–2012. – Т. 1–6.
14. Зінченко С.В. Історична граматики української мови в таблицях : історичний коментар / С.В. Зінченко, В.Г. Коваленко. – Ніжин, 200. – 92 с.
15. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія / П.Г. Житецький / упоряд., вступ. стаття і примітки Л.Т. Масенко. – К., 1987. – 327 с.
16. Жовтобрюх М.А. Історична граматики української мови / Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. – К., 1980. – 319 с.
17. Залеський А.М. Прослідки зредукованих у слабкій позиції в українській мові / А.М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – №6. – С. 55–62.

18. Иванов В.В. Диалектное членение славянской языковой общности и единство древнего славянского мира / В.В. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 219–285.
19. Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А.С. Мельничука. – К., 1986. – 286 с.
20. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К., 1996. – 288 с.
21. Історія української мови : Фонетика / В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. – К., 1979. – 368 с.
22. Карпенко Ю. Коли і як виникла українська мова / Ю. Карпенко // Мовознавство : тези та повідомлення III Міжнар. конгресу українців. – Х., 1996. – С. 75–81.
23. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов / В.Т. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – №5. – С. 3–11.
24. Коломієць В.Т. Спорідненість слов'янських мов / В.Т. Коломієць. – К., 1962. – 42 с.
25. Коломієць Л.І. Історична граматики української мови : збірник вправ / Коломієць Л.І., Майборода А.В. – К., 1988. – 232 с.
26. Крижанівська О.І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О.І. Крижанівська. – К., 2010. – 248 с.
27. Леснова В.В. Історична граматики української мови : навч. посібник / В.В. Леснова, А.О. Найрулін. – Луганськ, 2008. – 134 с.
28. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології : підручник / В.В. Лучик. – К., 2008. – 344 с.
29. Лучик В.В. Топонімія як один з аргументів середньоаддніпряньської теорії прабатьківщини слов'ян / В.В. Лучик // Cywilizacja – przestrzeń – tekst: Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze. – Katowice, 2005. – С. 173–183.
30. Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени : К проблеме глоттогенеза славян / В.В. Мартынов. – М., 1983. – 108 с.
31. Мартынов В.В. Лингвистические методы обоснования гипотезы о Висло-Одерской прародине славян / В.В. Мартынов. – Минск, 1963. – 42 с.
32. Медведєв Ф.П. Історична граматики української мови : Короткий нарис / Ф.П. Медведєв. – Х., 1955. – Ч. 1. – 215 с.
33. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе / пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудин. с А. Вайаном; пер. и прим. П.С. Кузнецова / под ред. С.Б. Бернштейна. – М., 1951. – 491 с.
34. Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги : [монографія] / В. Мойсієнко. – Житомир, 2007. – 94 с.
35. Наєнко Г.М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика : навч. посібник / Г.М. Наєнко. – К., 2002. – 118 с.

36. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян / Непокупний А.П.; відп. ред. О.М.Трубачов. – К., 1976. – 183 с.
37. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В.В. Німчук // Мовознавство. – 1997. – №6. – С. 3–5; 1998. – №1. – С. 3–13.
38. Огієнко І. Історія української літературної мови / І.Огієнко; [упоряд. М.С. Тимошик]. – К., 1995. – 296 с.
39. Павленко Л.П. Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. вищ.навч. закл. / Л.П. Павленко. – Луцьк, 2010. – 208 с.
40. Павленко Л.П. До джерел словесних скарбів : навч. посіб. з історії української мови / Л.П. Павленко. – Луцьк, 1997. – 102 с.
41. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В.А. Передрієнко. – К., 1979. – 143 с.
42. Питання походження і розвитку слов'янської писемності : [м-ли наук. сесії секції сусп. наук АН УРСР, присв. 1100-річчю слов'ян. писемності] / АН УРСР. Секція сусп. наук / відп. ред. О.С. Мельничук. – К., 1963. – 52 с.
43. Півторак Г.П. Проблема східнослов'янської прамови / Г.П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. – К., 2002. – С. 268–272.
44. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г.П. Півторак. – К., 2001. – 152 с.
45. Півторак Г.П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов / Г.П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – №2–3. – С. 3–13.
46. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / Г.П. Півторак ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1988. – 277 с.
47. Практичні заняття з історії української мови. Фонетика : навчально-методичний комплекс / укл. Г.М. Наєнко. – К., 2004. – 62 с.
48. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.Русанівський. – К., 2001. – 392 с.
49. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В.М. Русанівський. – К., 1985. – 231 с.
50. Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія / В.Г. Скляренко. – К., 1998. – 345 с.
51. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-ти томах. – М., 1988–2006. – Т. 1–7.
52. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х томах. – К., 1977–1978.
53. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. – Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12.
54. Тараненко О.О. Мова Київської Русі : вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 1993. – №2. – С. 35–38.

55. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древних славян : Лингвистическое исследование / О.Н. Трубачев. – М., 1991. – 271 с.
56. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін]. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2007. – 852 с.
57. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М.Фасмер / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотипное. – М., 1986–1987.
58. Флаер М. Четверта палаталізація задньязыкових приголосних в українській мові : північноукраїнські говори / М.Флаер // Мовознавство. – 1992. – №1. – С. 3–10.
59. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Царук О. – Д. : Наука і освіта, 1998. – 323 с.
60. Чекман В.Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка : Типология и реконструкция / В.Н. Чекман. – Минск, 1979. – 216 с.
61. Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. / Шахматов О., Кримський А. – К., 1922. – 182 с.
62. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків, 2002. – 1054 с.
63. Якою мовою молилася давня Україна : Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів / Упорядкування, текст Ганна Куземська / Видання парафії Св. Арх. Михаїла, Київ (Пирогів). – К. : КЖД «Софія», 2011. – 60 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Хронологічна таблиця фонетичних явищ¹

	<i>Період</i>	<i>Фонетичні особливості й процеси</i>	<i>Хронологічні межі</i>
1.	<i>Праіндоєвропейська мова</i>	Системі вокалізму властиві: розрізнення голосних за часокількістю, функціонування *i- та *u-дифтонгів, дифтонгічних сполук, складових сонантів. У системі консонантизму: наявність придихових проривних приголосних, лабіо- та палатовелярних звуків. Відсутні шиплячі приголосні й африкати, немає протиставлення приголосних за твердістю / м'якістю.	VI – середина III тис. до н.е.
2.	<i>Праслов'янська мова - ранній період</i>	Втрата придихових проривних приголосних; виникнення приголосного [*ch] з придихового задньоязикового [*kh] і з [*s] після [*i], [*ī], [*ǔ], [*ū], [*r], [*k]; перехід палатовелярних приголосних у свистячі; втрата лабіалізованих задньоязикових приголосних; втрата складотворчих сонантів. Відсутні шиплячі приголосні й африкати. Наявне протиставлення голосних за часокількістю, дифтонги й дифтонгічні сполуки.	кінець III – перша половина I тис. до н.е.

¹ Подано за джерелом: Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології : підручник / В.В. Лучик. – К., 2008. – 344 с.

	- <i>середній період</i>	Початок дії закону відкритого складу й змін, з ним пов'язаних (занепад приголосних у кінці слова, поява протетичних приголосних, переміщення приголосних на межі складу, асимілятивно-дисимілятивні зміни, монофтонгізація дифтонгів і поява носових голосних, поява складових сонантів). Дія принципу сингармонізму та початок зумовлених ним палаталізацій задньоязикових приголосних. Зміни приголосних у сполученні з [*j]. Формування протиставлення приголосних за твердістю / м'якістю.	друга половина I тис. до н.е. – III-IV ст. н.е.
	- <i>пізній період</i>	Закріплення в системі консонантизму м'яких свистячих [*z'], [*s'], шиплячих [*š'], [*ž'] та африкат [*c'], [*č']. Поступова втрата протиставлення голосних за часокількістю. Поява редукованих голосних.	V – VI ст. н.е.
3.	Українська мова - <i>протоукраїнський період</i>	Зменшення кількості голосних за рахунок деназалізації носових голосних; зміна початкового [*je] на [*o]; розвиток повноголосся на місці колишніх функціональних дифтонгів *or, *ol, *er, *el між приголосними та зміни цих сполук на початку слова; поява українського глоткового приголосного [*h].	VI-VII – середина XI ст.
	- <i>давньоукраїнський період</i>	Занепад редукованих голосних у слабкій позиції, їх вокалізація в сильній і пов'язані з цим зміни (поява закритих складів; формування вставних і випадних секундарних голосних [o], [e]; перехід етимологічних [o], [e] в [i] у новозакритих складах; розвиток протетичних [o], [i]; поява нових груп приголосних, які зазнавали	середина XI – XIV ст.

		спрощення, асимілятивно-дисимілятивних змін, появи вставних [д], [т]; процес депалаталізації та протилежний йому – палаталізації приголосних; зміна [л] на [љ] та ін.); перехід [ѣ] в [і]; злиття давніх [ы] та [і] в голосний переднього ряду високо-середнього підняття [и]; перехід [е] в [о] після шиплячих та [j].	
	<i>- середньоукраїнський період</i>	Продовження та завершення фонетичних процесів, які розпочалися в давньоукраїнський період; перехід «від однотоннішого до модульованішого промовляння» (уподібнення окремих складів до сусідніх і їх усічення; дисимілятивні процеси для полегшення вимови; зростання ролі потиставлення приголосних за твердістю / м'якістю; закріплення у фонетичній системі приголосних [дз], [г], поширення фонем [дж] тощо.	XV – XVIII ст.
	<i>- сучасний період</i>	Усталення української фонетичної системи в її счасному вигляді.	від XVIII ст.

ДОДАТОК 2

Фонетичні ізоглоси української мови у східнослов'янському мовному континуумі²

1. Спільні фонетичні риси східнослов'янських мов:

- однакові рефлекси колишніх редукованих голосних [ъ] та [ь]: *sъnъ → др. *сънъ* → рос., укр. і блр. *сон*; *dьnъ → др. *дънь* → укр., рос. *день*, блр. *дзень*; *рьnъ → др. *нънь* → рос., укр. і блр. *пень*;
- однакові рефлекси колишніх носових голосних: *dьbъ → др. *доубъ* → рос., укр. і блр. *дуб*; *рѣтъ → др. *нѣтъ* → укр. *п'ять*, рос. *пятъ*, блр. *пяць*;
- наявність повноголосся: *gord → др. *городъ* → укр., рос. *город*, блр. *горад*; *kórnъ → др. *корова* → укр. і рос. *корова*, блр. *карова*; *goŕsъ → др. *голосъ* → укр. і рос. *голос*, блр. *голас*;
- наявність звукосполучень [зв], [цв] на місці колишніх [*gv], [*kv]: *gvězda → др. *звъзда* → укр. діал. *звізда*, рос. *звезда*; *kvěтъ → др. *цвѣтъ* (і *квіт*), рос. *цвет* (і *кветка*);
- однакові рефлекси колишніх сполук [*dj], [*tj], [*kt']: *světja → др. *свѣча* → укр. *свіка*, рос. *свеча*, блр. *свечка*; *medja → др. *межа* → укр., рос. і блр. *межа*; *nokъ → др. *ночь* → укр. *ніч*, рос. *ночь*, блр. *ноч*;
- однакові рефлекси колишніх сполук tьrt, tьlt: *gьrdъ → др. *гьрдъ* → укр. *гордий*, рос. *гордый*, блр. *горды*; *dьlgъ → др. *дългъ* > укр. *довгий*, рос. *долгий*, блр. *доўгі*;
- протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю: укр. *день* – *ден* (від *дно*), рос. *грудь* – *груд* (від *груда*), блр. *пяць* – *п'ят*.

2. Спільні риси української та білоруської мов:

- однакова рефлексія колишніх сполук tьrt, tьlt: *krъjъ → др. *крью* → укр. *крию*, блр. *крыю*, рос. *крою*; *glъtati → др. *гльтати* → укр. *глитати*, блр. *глытаць*, рос. *глотать*;
- перехід [л] у [в] ([ǔ]) в колишній сполуці tьlt: *vьlkъ → др. *вълкъ* → укр. *вовк*, блр. *воўк*, рос. *волк*; *dьlgъ → др. *дългъ* → укр. *довгий*, блр. *доўгі*, рос. *долгий*;
- подовження м'яких приголосних на місці колишнього інтервокального [j]: др. *соудья* → укр. *суддя*, блр. *суддзя*, рос. *судья*; др. *веселье* → укр. *весілля*, блр. *вяселле*, рос. *веселье*;
- утрата початкового [i] в одних словах і поява приставного [i] в інших: др. *игъла* → укр. *голка*, блр. *голка*, рос. *иголка* (*игла*); др. *играти* → укр. *грати*, блр. *граць*, рос. *играть*; др. *рѣжа* → укр. *іржа*, блр. *іржа*, рос. *ржа*;
- чергування в (ǔ) з у та і з ѝ: укр. *він іде в школу* – *вони йдуть у школу*, блр. *ён ідзе ў школу* – *яны йдуць у школу*, рос. *он идет в школу* – *они идут в школу*;

² Подано за виданням: Історія української мови : Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 52–54.

- наявність фрикативного [h] на місці вибухового [g];
- збереження чергувань [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'] у відмінкових формах іменників: др. *на дорозѣ* → укр. *на дорозі*, блр. *на дарозе*; др. *въ роуцѣ* → укр. *в руці*, блр. *в руце*; др. *моусѣ* → укр. *мусі*, блр. *мусе*; у російській мові виступають відповідно форми з відновленими за аналогією задньоязиковими приголосними: *на дороге, в руке, мухе*;
- чергування [г] з [ж] і [к] з [ч] у формах 2-ої ос. однини наказового способу: укр. *біжи*, блр. *бяжи*, рос. *боги*; укр. *печи*, блр. *пячы*, рос. *пеки*.

3. Спільні риси української та російської мов:

- наявність м'яких [д'] і [т']: укр. *діти, тісто*, рос. *дети, тесто*, блр. *дзеці, цеста*;
- розрізнення твердого [р] і м'якого [р']: укр. *раба* (родовий відмінок однини іменника раб) – *ряба* (прикметник у формі називаного відмінка однини жіночого роду), рос. *рад – ряд*, блр. *рабы* (іменник у формі називного відмінка множини) – *рабы* (прикметник);
- збереження кінцевого [j] у формі називного відмінка однини чоловічого роду прикметників: укр. *новий*, рос. *новый*, блр. *новы*; укр. *синій*, рос. *синий*, блр. *сіні*.

4. Своєрідні риси української мови:

- звук [і] на місці колишнього [ѣ]: др. *лѣсъ* → укр. *ліс*, рос. *лес*, блр. *лес*; др. *дѣдо* → укр. *дід*, рос. *дед*, блр. *дзед*;
- перехід [е] й [о] у новозакритих складах в [і]: др. *носъ* → укр. *ніс*, рос. і блр. *нос*; др. *осень* → укр. *осінь*, рос. *осень*, блр. *восень*;
- злиття давніх [ы] (середнього ряду) та [і] (переднього ряду високого підняття): др. *сынъ* → укр. *син*, рос. *сын*, блр. *сын*; др. *синь* → укр. *синій*, рос. *синий*, блр. *сіні*;
- втрата м'якості приголосних перед [е] та [и]: укр. *небо*, рос. *небо*, блр. *небо*; укр. *ходили*, рос. *ходили*, блр. *хадзілі*;
- збереження м'якості [ц']: укр. *вулиця*, рос. *улица*, блр. *вулиця*; укр. *палець*, рос. і блр. *палец*.

ДОДАТОК 3

Етимологічний аналіз

Мета: відтворення первинної морфемної структури слів, з'ясування змін у їхньому звуковому складі та встановлення втрачених дериваційних зв'язків.

План і коментарі до аналізу

1. Кожне слово проаналізуйте за поданою нижче схемою.
  - 1.1. Наведіть значення слів у сучасній українській літературній мові.
  - 1.2. Визначте їх граматичні особливості.
  - 1.3. З'ясуйте синхронну морфемну будову аналізованих слів, доберіть спільнокореневі слова.
  - 1.4. Наведіть відповідники зі споріднених мов.
  - 1.5. Відтворіть давньоукраїнську й праслов'янську форми аналізованих слів.
2. Подайте реконструкт можливого давнього кореня аналізованих слів (праіндоевропейського).
3. Визначте зміни в морфемному членуванні слів.
4. З'ясуйте, чи зазнали давні корені модифікації. Якщо так, то яких і з яких причин.

Зразки аналізу

Чміль (джміль) – комар

1. Чміль (джміль)

1.1. У сучасній українській літературній мові слово моносемічне, має значення 'корисна як запильник комаха роду бджолиних з товстим мохнатим тільцем'.

1.2. Іменник чоловічого роду, однина; II відміна, нульове закінчення.

1.3. Спільнокореневі слова *джмелиний, жмеліти (дзижчати, густити)*.

чміль □

1.4. Відповідники в споріднених мовах: рос. *шмель*, білор. *чмель*, польс. *trzmiel*, чеськ. *čmel*, слц. *čmel'*, слн. *čmrlj*; споріднене з лит. *katānė* 'джміль', *katinė* 'дика бджола', лтс. *katene* 'джміль', прус. *katius*, лит. *kimús* 'хриплий'.

1.5. Псл. **čьmeljь* (< **skimel-*).

Комар

1.1. У сучасній українській літературній мові слово моносемічне, має значення 'двокрила кровосалсна комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком'.

1.2. Іменник чоловічого роду, однина; II відміна, нульове закінчення.

1.3. Спільнокореневі слова *комариця*, *комарик*, *комарник*, *комариха*, *комарня*, *комариний*, *комаристий*.

комар □

1.4. Відповідники в споріднених мовах: рос. *комар*, білор. *камар*, польс. *kómar*, чеськ., слц. *komár*, слн. *čmrlj*; споріднене з лит. *katānė* ‘джміль’, *katínė* ‘дика бджола’, лтс. *katene* ‘джміль’, прус. *katius*, лит. *kimús* ‘хриплий’.

1.5. Дукр. *комаръ* < псл. **komarъ*.

2. Обидва слова зводяться до індоєвропейського звуконаслідувального кореня **ket-*. Цей корінь у праіндоєвропейській період, вірогідно, функціонував у варіантах **ket-* (**kīt-*) / **kom-* (**kam-*), пов'язаних найдавнішим аблаутним чергуванням [**e*] / [**o*].

3. Лексеми *комар* і *чміль* утворені шляхом додавання до кореня відповідних давніх суфіксів (*-ар* та *-ель*), які внаслідок опрощення основи злилися з коренем.

4. Втраті словотвірного зв'язку між словами сприяло те, що в слові *чміль* давній корінь зазнав низки фонетичних змін. У праслов'янський період внаслідок дії закону сингармонізму у варіанті кореня **kīt-*, на основі якого утворилося слово *чміль*, відбулася перша перехідна палаталізація, унаслідок якої [**k*] → [**č*] (у корені **kom-* змін не відбулося); з голосного [**i*] утворився зредукований голосний [*ь*], який у давньоукраїнський період у слабкій позиції занепав. Поява варіанта *джміль* зумовлена одзвінченням африкати [*ч*].

Отже, аналізовані слова спільнокореневі, але внаслідок втрати семантичного зв'язку й низки змін у фонемному складі й морфемній структурі на синхронному етапі їх перестали сприймати як такі.

Пари слів для етимологічного аналізу

веліти – воля	класти – клуня	плід – плем'я
вити – вінець	коваль – кузня	плющити – плоский
відати – віра	коса – чесати	пророк – прирікати
відьма – вість	красивий – прикрашати	різати – вразити
вікно – око	крити – покрівля	слити – слава
годити – ждати	лось – олень	слово – слух
горло – жерло	надія – зненацька	спати – сон
дихати – натхнення	небіжчик – бог	стелю – стіл
жарити – горіти	невіста – відати	стояти – стадо
жити – гоїти	ніж – заноза	тикати – точка
збіжжя – бог	нутро – утроба	тінь – таїна
зола – золото	плести – пліт	ходити – йшов
кадити – чад	плести – плітка	чадо – нащадок
кишеня – кишка	плече – плесно	що – нищити

ДОДАТОК 4

Рекомендації до прочитання пам'яток давньоукраїнської мови

Фонетичні особливості української мови формувалися протягом тривалого періоду. Фонетичні ізоглоси, які вирізняють її зпоміж решти слов'янських (і східнослов'янських зокрема) мов, виникали на різних історичних етапах, тому окремі особливості прочитання тексту тієї чи тієї пам'ятки значною мірою залежать від часу її написання. Однак з метою набуття студентами уміння читати й перекладати тексти писемних пам'яток у пропонованих рекомендаціях фонетичні особливості різних хронологічних періодів узагальнені.

Літери, що позначають голосні звуки.

У писемних пам'ятках звуки часто мали кілька графем для їх позначення, крім того, одна графема могла мати різні звукові значення залежно від позиції в слові й оточення.

Голосний [o] позначали літерами **o** та **w** (графему **Ѡ** читають як [ot]) , голосний [y] – літерами **ou** та **ŷ**.

На українському ґрунті звук, який позначали літерою **ѣ**, послідовно рефлексувався як [i], чим зумовлене відповідне її прочитання в давньоукраїнських текстах.

На позначення звукосполук [ja], [ju], а також звуків [a], [y] після м'яких приголосних використовували лігатури **ѧ**, **ю** (хоча можливі й відхилення від цієї закономірності, наприклад, написання **ѧ** замість **ѧ**). Лігатура **ѥ** поступово виходила з ужитку, замість неї часто використовували літеру **є**, тому залежно від позиції графема **є** позначає або голосний [e], або сполуку [je] (на початку слова, іноді після префіксів та перед голосними).

Букви, якими в старослов'янських пам'ятках позначали носові голосні, у давньоукраїнських текстах позначають ротові голосні (деназалізація носових відбулася ще в дописемний період). При цьому літеру **ѡ** (юс великий) майже не вживали, а **ѧ** (юс малий) позначав звук [a] після м'яких приголосних або [ja] після голосного, на межі префікса й кореня або на початку слова.

Літера **ы** послідовно позначає звук [и]. Таке ж звукове значення мали літери **ї**, **і** між приголосними, однак у закінченнях (здебільшого прикметникових) перед [j] ці літери позначали звук [i], як і в окремих випадках між приголосними в середині слова (коли [i] звучить і в сучасній українській мові: **аравїиска**).

Літера **и** має кілька звукових значень, які залежать від її позиції та оточення. Здебільшого в середині слова між приголосними вона позначає звук [и], однак можливі й інші її звукові значення:

- [i]: у сполучнику (**и**) та займеннику (анафорично-вказівний **и**), на початку слова, у флексіях іменників, прикметників, займенників відповідно до сучасної вимови (однак у фомі родового відмінка однини іменників колишніх і-основ та середнього роду колишніх п-основ літера **и** могла позначати [и]), у формі наказового способу дієслів у формі множини (наприклад, **вѣзвеличитѣ**);

- [ji]: після голосних (**своихъ**), в окремих випадках на початку слова (здебільшого в займенниках **ихъ**, **имъ**), у закінченні множини повних прикметників, прикметникових займенників. При цьому в формах однини чоловічого роду кінцеву літеру **и** читають як [ї] (наприклад, **синни** [син'її]), у формі множини – [ji] (**синни** [син'її]). Розмежування літер **и** та **й** виникло тільки в XVII ст.;

- [j]: після префікса **прї**, у префіксі **наи-**, у флексіях повних прикметників у формі однини чоловічого роду.

Літерами **ѣ** та **ь** позначали редуковані голосні, тому наявність або відсутність у них звукового значення залежить від того, чи редукований виступав у сильній позиції (тоді **ѣ** читають як [е], **ь** як [о]) чи в слабкій (тоді графеми не мають звукового значення). Літера **ь** також позначала м'якість кінцевого приголосного.

Літери, що позначають приголосні звуки.

Графічне позначення приголосних звуків у давньоукраїнських пам'ятках одноманітніше, хоча також має низку особливостей.

Літери **з**, **ѕ** та **з** позначали один звук – [з]. Літера **ѣ** позначала звук [ф]. При прочитанні потрібно враховувати, що на українському ґрунті шиплячі [ч], [ж], [ш] (які позначали літерами **ч**, **ж**, **ш**) стверділи. Така ж доля спіткала й губні приголосні. Літера **ѣ**, яка у старослов'янських тестах позначала складний звук [шт], у давньоукраїнських мала звукове значення, тотожне звуковому значенню літери **щ** – [шч].

Скорочені слова, записані під титлами, читають повністю. Потрібно зважати, що іноді титла над словами, записаними скорочено, можуть бути пропущені. Для прискорення письма окремі літери могли бути винесені над рядок (**мѣтию**).

Числа, записані літерами (виділені з обох боків крапками й титлом зверху), також потрібно читати повністю, а не за назвами літер. Крапки з боків можуть бути пропущені, у такому разі встановити, що літери мають числове значення, можна за контекстом.

Давньоруська мова не мала чіткої системи розділових знаків. Крапка не завжди позначала кінець речення, її часто ставили й у середині. На позначення кінця речення могли використовувати двокрапку.

Власні назви в текстах часто писали з малої літери.

У текстах, писаних з XI по XIV ст. можуть бути відсутні проміжки між словами (як між усіма, так і між окремими), що пояснюють дороговизною матеріалів для письма й намаганнями переписувачів їх економити.

ДОДАТОК 5

Фонетичний аналіз тексту

План

1. Прочитайте й перекладіть уривок.
2. Поясніть слова, записані під титлами; з'ясуйте значення діакритичних знаків, за необхідності встановіть числове значення літер.
3. Знайдіть слова, у яких засвідчені зміни, що відбулися в праслов'янський період.
4. Знайдіть слова, у яких наявні рефлекси змін протоукраїнського періоду. На основі аналізу послідовності вживання відповідних графем, зробіть висновок, чи засвідченні в тексті перехід [ѣ] в [і], злиття давніх [ы] та [і] в голосний переднього ряду високо-середнього підняття [и], зближення [и] та [е] в ненаголошеній позиції, перехід початкового [а] в [о], перехід задньоязикового [g] у фрикативний [h] тощо.
5. У словах з редукованими голосними з'ясуйте їх позицію (сильна / слабка). Визначте, чи відображений у тексті процес занепаду редукованих у слабкій позиції та їх вокалізація в сильній (якщо так, то у яких словах). З'ясуйте, які фонетичні зміни, пов'язані з занепадом редукованих, відображені в тексті. Поділіть слова на склади й визначте їх тип (закриті або відкриті).
6. Визначте, які фонетичні зміни писемного періоду, не пов'язані з занепадом редукованих, відображені в тексті.
7. Зробіть висновок про час написання аналізованої пам'ятки.

Зразок фонетичного аналізу тексту

Посла гарославъ Володимира . сѣа своего на Грѣкы . и да ему вога многы . а воеводство поручи Вышатѣ ѡцю ганеву . и поиде Володимиръ на Цръгра^ѣ в лодытахъ . и придоша в Дүнаи . и ѿ Дүнага поидоша къ Цръюгра^ѣ . и бы^ѣ бурѣ велика . и разби кораблѣ Рүси . и княжь корабль разби вѣтръ . и взяша княза в корабли Ивань Творимирича воеводы . гарославѣ . прочии вои Володимѣрѣ . вывержени быша брегъ . числомъ . ^ѣш . и хотѣче поити в Рүсь . и не иде с ними никто же ѿ дружины княжа . и рече Вышата . азъ поиду с ними и выѣде ис корабля к нимъ .

2. У тексті є скорочені слова, позначені за допомогою титл: сѣа – сына, ѡцю – ѡтцю. За допомогою титла і спеціального знака (ѣ) у тексті позначене число (виділене з обох боків крапками): . ^ѣш . – 6 тисяч.

3. У низці слів у тексті засвідчені зміни праслов'янського періоду, пов'язані з дією принципу сингармонізму, зокрема рефлекси перехідних палаталізацій задньоязикових приголосних: поручи, придоша, прочии,

вывержени, быша, числом, рече, хотаче, дружины (перша перехідна палаталізація), **Цръгра^А** (друга перехідна палаталізація), **щю** (третя перехідна палаталізація), а також зміни приголосних у сполученнях з [*j]: **бурл** ([*rj]), **Ивань** ([*nj]), **кораблѣ** ([*bj]), **гарославлѣ** ([*vj]), **кнѣжа** ([*zj]), **Творимирча** ([t+j]).

Звуки, утворені з дифтонгів унаслідок дії закону відкритого складу в позиції перед приголосним, засвідчені в словах **Творимирч** (**мирѣ**: від іє. *meĭ-, як можливий подано також варіант з монофтонгом *mī-), **разви** (**бити**: від іє. *bheĭ-, *bhoĭ-, як можливий подано також варіант з монофтонгом *bhī-), **пнти** (**ити**: від іє. *eĭ-teĭ). В окремих словах монофтонгізація відбулася в абсолютному кінці слова, наприклад: **Володимѣрѣ**.

До цього ж періоду належить процес фонетичного перерозподілу на межі прийменників і предметно-особових займенників, унаслідок якого в окремих непрямих формах останніх з'явився приставний [н]: **с ними, к нимѣ** (у праслов'янський період до початку дії закону відкритого складу *sъn imi, *kъn imъ).

4. В уривку відображена низка змін протоукраїнського періоду, зокрема розвиток повноголосся (**Володимира**), хоча є також і слова з неповноголосними сполуками (упливі старослов'янської традиції): **Цръгра^А, брегѣ**. У слові **лодыахѣ** початкове ло- утворене зі сполуки *ol- з низхідною інтонацією в позиції перед приголосним.

В окремих словах засвідчені наслідки деназалізації носових [*ŋ] та [*ɛ̃], які виникли ще на праслов'янському ґрунті внаслідок дії закону відкритого складу, зокрема в словах **порѣчи** (від **рука**, псл. *rŋka), **придоша** (псл. *pridoŋe), **взаша** (псл. *vъzeŋe), **кнѣзь** (псл. *knęzъ). Про депалаталізацію свідчить також уживання літери **ѣ** (яка у старослов'янській мові позначала [ɛ̃]) замість літери **а** (**ѣ**): **кнѣзѣ, гарославлѣ, хотаче**. Хоча в окремих випадках юс малий закономірно вживається на місці колишніх носових приголосних: **кнѣзь взаша**.

5. У деяких словах у тексті засвідчене написання **ь, ѣ** на місці редукованих у слабкій позиції, зокрема в абсолютному кінці слова (**кѣ, кнѣзь, кораблѣ, вѣтрѣ, Ивань, брегѣ, числомѣ, Русь, нимѣ**) та в середині слова в слабкій позиції (**воеводство, Цръгра^А, лодыахѣ**). Однак написанням низки слів відображений процес занепаду редукованих у обох названих позиціях (особливо в прийменниках та на межі префікса й кореня): **в, ис, к, разви, взаша, никто**.

Засвідчена також поява [i] як позиційного варіанта редукованого голосного [ъ] перед [j] (**прочи**) і поряд із тим – збереження в такій позиції [ъ]: **лодыахѣ**.

Про вокалізацію редукованих у сильній позиції (зокрема редукованого [ъ]) свідчить написання слова **Гръкы** (ст.сл. **грькъ**), де на місці **ь** зафіксований **ѣ**, який позначає на письмі голосний повного творення.

Водночас таке написання засвідчує, що **ѣ** має звукове значення, близьке до [e], тож перехід його в [i] на українському ґрунті на час написання пам'ятки ще не відбувся. Вокалізація редукованого (який виник унаслідок утрати сонорним складотворчості в праслов'янський період) в сильній позиції перед сонорним відбулася в слові **вывержени** (др. вьргнути),

Отже, названі фонетичні особливості тексту дають підстави зробити висновок, що пам'ятка написана в період після занепаду редукованих (після XII ст.), але до розвитку українського ікавізму.

Писемні пам'ятки давньоукраїнської мови³

Остромирове євангеліє, 1056–1057 рр.
Ізборник Святослава 1073 р.
Ізборник Святослава 1076 р.
Архангельське євангеліє, 1092 р.
Новгородські мінеї, 1095–1097 рр.
Тринадцять слів Григорія Богослова, XI ст.
Чудовський тлумачний псалтир, XI ст.
Євгеніївський тлумачний псалтир, XI ст.
Пандекти Антіоха, XI ст.
Турівське євангеліє, XI ст.
Луч Духовний, XI ст.
Путятина мінея за травень, XI ст.
Реймське євангеліє, кінець XI або початок XII ст.
Мстиславове євангеліє, приблизно 1117 р.
Юрійське євангеліє, приблизно 1120 р.
Галицьке євангеліє, 1144 р.
Добрилове євангеліє, 1164 р.
Пантелеймонове євангеліє, XII ст.
Типографське євангеліє №7, друга половина XII ст.
Одеське євангеліє, XII ст.
Христинопільський (Городиський) апостол, XII ст.
Виголексинський збірник, кінець XII – початок XIII ст.
Успенський збірник, кінець XII–XIII ст.
Віденський октоїх, XII–XIII ст.
Бучацьке євангеліє, XII–XIII ст.
Галицьке євангеліє, 1266–1301 рр.
Руська правда, список 1282 р.
Галицьке (Євсевієве) євангеліє, 1283 р.
Повчання Єфрема Сиріна, приблизно 1288 р.
Холмське євангеліє, XIII ст.
Путенське євангеліє, XIII ст.
Житіє Сави Освященного, XIII ст.
Полікарпове євангеліє, 1307 р.
Пандекти Антіоха, 1307 р.
Луцьке євангеліє, XIV ст.
Євангеліє Верковича, XIV ст.

---

³ Подано за виданням: Жовтобрюх М.А. Исторична граматыка української мови / Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. – К., 1980.

Лаврентіївський список літопису, 1377 р.
Іпатіївський список літопису, приблизно 1425 р.
Грамоти XII–XIII ст.
Староукраїнські грамоти XIV–XV ст.
Камянець-Струмилівське євангеліє, 1411 р.
Апостол, XV ст.
Пересопницьке євангеліє, 1556–1561 рр.
Український розмовник, кінець XVI ст.
Адельфотис. Граматика елліно-словенська, 1591 р.
Граматика Лаврентія Зизанія, 1596 р.
Актова книга Житомирського міського уряду, кінець XVI ст.
Твори І.Вишенського, кінець XVI – початок XVII ст.
Волинські грамоти XVI ст.
Твори І.Вишенського, кінець XVI – початок XVII ст.
Книга Київського підкоморського суду, XVI–XVII ст.
Пересторога, початок XVII ст.
Граматика Мелетія Смотрицького, 1619 р.
Копистенський З., «Палінодія», 1619–1622 р.
Памва Беринда, «Лексикон Словенороський», 1627 р.
«Синоніма словенороська», XVII ст.
Лексикон Є.Славинецького, XVII ст.
Лексикон А.Корецького-Сатановського, XVII ст.
Граматика словенська І. Ужевича, 1643 і 1645 рр.
Українські інтермедії XVII–XVIII ст.
Актові книги різних міст України (Житомирські, Полтавські, Луцькі тощо).
Лікарські та господарські порадики XVIII ст.
Описи замків (Черкаського, Канівського, Вінницького, Луцького та ін.).
Документи козацьких канцелярій.
Козацькі літописи XVII і XVIII ст. (Львівський, Самовидця, Граб'янки, С.Величка та ін.).
Твори І.Галятовського, Л.Барановича, К.Зіновієва, М.Довгалевського, Г.Кониського, Г.Сковороди, І.Некрашевича, І.Котляревського та ін.
Граматика малоросійського наречія, О.Павловський, 1818 р. та ін.

Навчальне видання

ДУДКО Ірина Володимирівна
МАКАРЕЦЬ Юлія Сергіївна

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 19.09.2013 р. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. др. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 4,06

Зам. № 485

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26